

प्रकरण पहिले

स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीचा उदय आणि विकास

प्रास्ताविक

१. साहित्य प्रकारची संकल्पना
२. कादंबरीची संकल्पना
३. कादंबरीची व्याख्या
४. कादंबरीचे घटक
५. कादंबरीचे प्रकार
६. मराठी कादंबरीचा उदय
७. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरी : उदय आणि विकास

समारोप

संदर्भ

प्रकरण पहिले

स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीचा उदय आणि विकास

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्य अनेक वाङ्मयप्रवाहांनी समृद्ध झाले आहे. आधुनिक काळात मराठीमध्ये विविध वाङ्मयप्रकार अस्तित्वात आले. यामध्ये कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. इंग्रजीमध्ये 'नॉवेल' असे संबोधले गेलेल्या या प्रकारास मराठीमध्ये बाणभट्टाच्या ग्रंथावरून 'कादंबरी' हे नाव रूढ झाल्याचे दिसून येते.

१८८५ पर्यंत मराठी कादंबरी फारशी विकसित झाली नव्हती. त्यानंतर मात्र वेगवेगळ्या नियतकालिकांतून कादंबरी लिहिली जाऊ लागली. स्वातंत्र्योत्तर काळात, साठोत्तर काळात आणि १९२० नंतर मराठी कादंबरीतून विविध आशय नवनव्या अभिव्यक्तीने मांडले गेल्याचे दिसून येते. यामध्ये स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबरीचाही उल्लेख करावा लागतो. कुटुंब, घर, संसार एवढेच तिचे सुरुवातीचे विश्व होते. घराबाहेर पडल्यानंतर मात्र त्यांना समग्रतेचे दर्शन घडले. आपले अनुभव, तळमळ, मनातील भावनांचा आविष्कार मराठी कादंबरीतून त्या व्यक्त करू लागल्या. स्वतःचे आत्मपरीक्षण केल्यामुळे त्यांना वाटू लागले की आमच्याशिवाय समाज अपूर्ण आहे.

स्त्रियांच्या कादंबऱ्यादेखील पुरुषांच्या कादंबरीलेखनाबरोबर स्थल-कालपरत्वे समाजातील अनेक घटकांत प्रवेश करून येऊ लागल्या. याचे प्रतिबिंब साहित्यात स्पष्टपणे उमटू लागले. हे केवळ शिक्षणामुळेच शक्य झाले. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीचा उदय व विकास पाहण्याअगोदर कादंबरी म्हणजे काय याचा शोध घेणे महत्त्वाचे वाटते.

साहित्यप्रकाराची संकल्पना :

साहित्य हा शब्द सर्वत्र सहजपणे वापरला जातो. साहित्यप्रवाहातही कालपरत्वे विस्तार होत आहे. प्रत्येक साहित्य वेगळे असले तरी त्याचा एकमेकांशी काही अंशी संबंध असतोच. तो स्वतंत्रपणे वेगळा किंवा अलिप्त असा असू शकत नाही. याविषयी 'निवडक

मराठी समीक्षा' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेमध्ये म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “कमळासारखे अलिप्तपण साहित्यनिर्मितीत कठीण असते.”^१ यावरून प्रत्येक वाङ्मयप्रकाराचा एकमेकांशी काही अंशी संबंध असतो हे सिद्ध होते.

व्यवहारात 'साहित्य' हा शब्द वेगवेगळ्या अर्थाने वापरला जातो. तसेच 'साहित्या'ला 'वाङ्मय' हा शब्दही समानार्थी वापरला जातो. या दोन्ही संज्ञा इतक्या व्यापक अर्थाने वापरल्या जातात की त्यात कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, लेख, चरित्र, आत्मचरित्र, इतिहास, लावणी, पोवाडा, बखर, भारूड, व्याकरण, ओवी, अभंग, आरती, भाष्यग्रंथ, गोंधळ, धवळे, प्रबंध काव्य या सर्व लेखनाचा समावेश होतो.

वरीलप्रमाणे काही साहित्य हे व्यक्तिनिर्मित असते. त्याचा उल्लेख ललित साहित्य म्हणून केला जातो. तर दुसरे साहित्य हे समूहनिर्मित असल्याने त्याचा उल्लेख लोकसाहित्य म्हणून केला जातो. यातील पहिला प्रकार व्यक्तिनिर्मित साहित्य. यामध्ये ललित साहित्य व ललितेतर साहित्य असे दोन भाग केले जातात. यापैकी ललित साहित्यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र याचा समावेश होतो. शास्त्रीय साहित्यामध्ये समाजशास्त्रे, विज्ञान यासारख्या लेखनाचा समावेश होतो. तर प्रचार साहित्यात जाहिराती, मासिके, दैनिके, दिवाळी अंक, वृत्तपत्रीय लेखन यांचा समावेश केला जातो.

समूहनिर्मित साहित्य म्हणजेच लोकसाहित्य. यामध्येही दोन भाग पडतात. १) लोककला २) लोकवाङ्मय. लोककलेत नृत्य, रांगोळी, चित्रकला, शिवणकाम, वस्तू तयार करणे, शिल्पकला इत्यादींचा समावेश होतो. तर लोकवाङ्मयात लोकनाट्ये, लोककथा, लोकगीते यांचा समावेश केला जातो. वरील सर्व प्रकारचे साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिनिधित्व करत असते व समाजाच्या अंतर्मनाचा वेध घेत असते. भालचंद्र नेमाड्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “साहित्य हे समाजाच्या अंतःस्तराशी नाते सांगते, बहिःस्तराशी नव्हे.”^२ यामुळे साहित्य हे सामाजिक वास्तव असल्याने ते थेट अंतःस्तराशी जाऊन पोहोचते.

कादंबरीची संकल्पना :

साधारणतः १९ व्या शतकाच्या सुमारास कादंबरी ही संकल्पना इंग्रजी साहित्यातून मराठीत आली आणि रुजली. हे जरी खरे असले तरी काही टीकाकारांनी कादंबरीची उत्क्रान्ती संस्कृत कथासाहित्यात शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'कादंबरी' हा शब्द मूळचा संस्कृतमधील आहे. बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' या संस्कृत ग्रंथावरून हे नाव दिले गेले असे मत अनेक टीकाकारांनी व्यक्त केले आहे.

'कादंबरी' हा शब्द इंग्रजीमधील Novel या शब्दावरून आला. "Novel ही संज्ञा मूळ लॅटिन आहे. नॉव्हस'(Novus) म्हणजे 'नावीन्यपूर्ण' आणि त्याच्या 'नॉव्हेला' (Novella) या इटालियन रूपावरून इंग्रजीत आली."३ मराठीत सुरुवातीला 'कादंबरी' ही संज्ञा वापरण्यामागे अद्भूतरम्य, रंजन करणारी कथा अशीच भूमिका असल्याचे दिसते. अलिकडे मात्र कादंबरीत पूर्णतः बदल झालेला जाणवतो. पूर्वी तिच्यातून अद्भुतता व्यक्त होत होती.

एक वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीचा उदय अठराव्या शतकात युरोपात झाला. हे वास्तव आहे. यावरून मीनाक्षी मुखर्जी लिहितात, "युरोपमध्ये कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराने आपले स्पष्ट स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व धारण केले. तेव्हा त्यांचा घाट हा आधिपासून अस्तित्वात असणाऱ्या महाकाव्य, अद्भूतकथा व वीरकथा या कथन प्रकाराच्या संरचनापेक्षा निश्चितपणे भिन्न होता."४ अठराव्या शतकाच्या अगोदर अनेक ठिकाणी कादंबरी अस्तित्वात आलेली दिसते. फ्रेंचमध्ये कादंबरी बाराव्या शतकात दिसते. त्याचप्रमाणे जपानमध्येही बाराव्या शतकातच दिसून येते. इटली आणि फ्रान्समध्ये हा प्रकार चौदाव्या शतकात उदयाला आला तर चीनमध्ये पंधराव्या शतकात कादंबरीचा उदय झाला. अशाप्रकारे 'कादंबरी' ही परिभाषा वेगवेगळ्या शतकात उदयाला आलेली दिसते.

कादंबरीची व्याख्या :

कादंबरी हा विषय इतका विस्तृत आहे की त्याला ठराविक व्याख्येमध्ये बंदिस्त करणे कठीण जाते. कथात्म गद्याला वाङ्मयीन क्षेत्रामध्ये कादंबरी असे संबोधले जाते. कादंबरी या

साहित्याचे वेगळेपण तिच्या स्वरूपात दडले असल्यामुळे ती वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली दिसते. कादंबरीची व्याख्या करताना तिचे गुणधर्म सांगणारी पर्याप्त व्याख्या करणे आवश्यक आहे. उषा हस्तक यांनी कादंबरीच्या गुणधर्माचा निर्देश करून म्हटले आहे की, “घटना, व्यक्ती, वातावरण इत्यादी घटकांच्या साहाय्याने मानवी जीवनाशी निगडित असणाऱ्या वास्तवाच्या विविधस्तरीय व्यामिश्ररूपांचे दर्शन तिला घडविता येते. त्यासाठी, सामान्यतः स्थळकालाच्या व्यापक पटाचा उपयोग केलेला असतो.”^५ मानवी जीवन हाच कादंबरीचा गाभा आहे. त्यामुळे व्यक्ती व समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचे चित्र कादंबरीत येते. समाजातील वास्तवाचा शोध कादंबरीकार घेत असतो. भालचंद्र नेमाडे कादंबरीचे स्वरूप अधिक विस्तृतपणे स्पष्ट करताना दिसतात. ते म्हणतात की, “कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग - अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत, अशी साहित्यकृती असते.”^६

यावरून कादंबरीची नेमकी व्याख्या व तिचे नेमके स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होते. डॉ. शान्ति गुप्तांच्या मतानुसार, “उपन्यास यथार्थ पर आधारित होता है - उसमे समाज का यथार्थ चित्रण होता है, उसके पात्र समाज के जाने-पहचाने व्यक्ति होते है। उपन्यासकार घनीभूत भावना के स्थान पर साक्षात् जीवन प्रस्तुत करता है।”^७ वरील व्याख्येमधून समाजाचा मानवी जीवनाशी असणारा संबंध याचा साक्षेपी विचार व्यक्त केला आहे. बापट-गोडबोले यांनी पाश्चात्य कादंबरीवरून व्याख्या केली आहे ती अशी, “सत्यसृष्टीच्या आधाराने काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करून, काल्पनिक पात्रांची स्वभावचित्रे व काही अंशी तदवलम्बित जीवित-घटना यांचे गोष्टरूपाने वर्णन करून, व कलानंदाची प्राप्ती करवून जीवितातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकणारा गद्य वाङ्मयविभाग.”^८ यावरून असे म्हणता येईल की, कादंबरीत काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण केली जात असते. कादंबरीतून व्यक्त होणारे व्यक्तीविशिष्ट अनुभव हे तत्कालीन जीवनाचे प्रतिबिंबित रूप असते. या रूपामुळेच कादंबरीत कलावकाश असतो. “कादंबरी ही विशिष्ट व्यक्तींच्या संदर्भात विशिष्ट कालावधीत घडणारी भाषिक घटना असते. म्हणूनच विशिष्ट

कालावकाशात घडणाऱ्या घटनांची एक मालिका कादंबरीत उलगडत जाते.”^{१९} असे कादंबरीचे स्वरूप डॉ. रवींद्र ठाकूर यांनी स्पष्ट केले आहे.

वरील सर्व व्याख्या अभ्यासल्यानंतर असे म्हणता येईल की, ‘कथानक, स्वभावचित्रण, वातावरणनिर्मिती या प्रमुख घटकांच्या आधारे व विशिष्ट दृष्टिकोनाधारे व्यापक भाषिक अवकाश मांडणारी साहित्यकृती म्हणजे कादंबरी होय.’ एका विस्तृत कथानकाद्वारे जीवनविषयक सखोल तत्त्वदर्शन घडविणे हा कादंबरीचा मुख्य हेतू असून तेच खरे कादंबरीचे स्वरूपही आहे, असे स्पष्ट करावे लागते. स्वाभाविकच कादंबरीद्वारे मानवी जीवनाच्या अथांगाचे दर्शन घडत असते.

कादंबरीचे घटक :

कादंबरी हा विस्तृत भाषिक अवकाश असलेला वाङ्मयप्रकार असल्याने त्याचे महाकाव्याशी नाते जोडले जाते. कादंबरीचा आशय हा मानवाशी निगडित असल्याने समाजातील व्यक्ती आणि घटना, प्रसंग आशयात समाविष्ट झालेले असतात. यातूनच कादंबरी आकाराला येते. काही कादंबऱ्यांचा आपल्या मनावर कायमचा ठसा उमटतो. त्यांची गोडी अवीट असते. त्यातील कथानक, विषयवस्तू, व्यक्तिरेखन, वातावरण, संवाद, संघर्ष, भाषाशैली, विश्लेषण या घटकांमुळे कादंबऱ्या वाचकांच्या मनाची पकड घेतात. हे घटक कादंबरीकार कादंबरीत मोठ्या कौशल्याने मांडतात. प्रत्येक कादंबरीमध्ये कमी अधिक प्रमाणात हे घटक निश्चितपणे पहायला मिळतात. घटकांच्याद्वारे कौशल्यपूर्णतेने कादंबरीने वेगवेगळी रूपे धारण केली.

कादंबरीच्या विविध घटकांची सविस्तर चर्चा बापट व गोडबोले यांनी पुढील प्रमाणे केली आहे. “कथानक व स्वभावदर्शन हे कादंबरीचे दोन घटक एखाद्या विणलेल्या कापडातील आडव्या-उभ्या धाग्यांसारखे आहेत. त्याच्यामुळेच कापडाचा पोत निश्चित करता येतो. वातावरण, मनोविश्लेषण, भाषाशैली यांची तुलना कापडाचा रंग, त्यावरील डिझाईन्स यांच्याशी करता येईल. या पूरक घटकांमुळे कादंबरीला अधिक आकर्षक स्वरूप प्राप्त होते.”^{२०} या विश्लेषणावरून कादंबरीच्या नेमक्या घटकांची कल्पना येते.

कादंबरी ही कालपरिमाणात घडत असते. कालानुसार परिवर्तन झाल्याने कादंबरीचे घटक बदलू शकतात. कालानुसार घटकात बदल झाले तरी कादंबरीमध्ये घटकांचे स्थान हे अनिवार्य असते हे मात्र विसरता येणार नाही.

कादंबरीचे प्रकार :

कादंबरीला विशाल अशा समाजजीवनाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे काळानुसार कादंबरीचे अनुभवक्षेत्र विस्तारत गेले. अनेक नवीन विषय तिने हाताळले आहेत. कादंबरीचे प्रकार हे क्वचित स्वतंत्रपणे तर खूपवेळा एकमेकांत मिसळून प्रकट होताना दिसतात. कथानकातील सत्या-असत्याकडे लक्ष देऊन कादंबरीचे अद्भूतरम्य व वास्तववादी असे प्रकार मानले जातात. या बरोबरच सांमाजिक कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, ग्रामीण कादंबरी, पौराणिक कादंबरी, चरित्रात्मक कादंबरी, राजकीय कादंबरी किंवा संज्ञाप्रवाही कादंबरी, कल्पनारम्य कादंबरी, वास्तववादी कादंबरी, दलित कादंबरी अशा चौफेर अंगाने कादंबरी लिहिलेली दिसते. हे सर्व कादंबरी प्रकार वर्तमानाला सामोरे जाणारे आहेत. कादंबरीची प्रेरणा स्पष्ट करताना अविनाश सप्रे म्हणतात, “प्रादेशिक कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, पौराणिक कादंबरी, चरित्रात्मक कादंबरी इत्यादी जे ठळक प्रवाह निर्माण झाले, त्यांची प्रमुख प्रेरणा रोमँटिकच आहे असे दिसते; आणि त्यातून आत्मगौरव, आत्मपीडा, आत्मशोध अशा त्रिविध वृत्तींचा आविष्कार दिसतो. मराठीमध्ये रोमँटिक ही प्रेरणा सर्वांत प्रबळ आहे असे म्हटले तर ही प्रेरणाही प्रामुख्याने व्याजकृतक रूपातच प्रकट झाली आहे असे दिसते.”^{११}

वाङ्मयप्रकाराच्या संदर्भात विचार करता वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकारामधील कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये अनेक वेगवेगळे प्रकार अस्तित्वात असल्याचे पहावयास मिळते. भविष्यामध्ये कादंबरी या वाङ्मयप्रकारामध्ये आणखी काही नवे प्रकार आपणास पहावयास मिळतील याविषयी शंका नाही.

मराठी कादंबरीचा उदय :

मराठी कादंबरीची सुरुवात जरी जोमाने झालेली नसली तरीही अनुवादित स्वरूपामध्ये काही कादंबऱ्या सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये लिहिल्या गेल्या होत्या. यापैकी हरी केशवजी यांनी इ. स. १८४१ मध्ये बनियन्सच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस'चे केलेले भाषांतर म्हणजे 'यात्रिकक्रमण' ही कादंबरी होय. मराठीमधील ही भाषांतरित स्वरूपातील पहिली कादंबरी म्हणून ओळखली जाते. यानंतर इंग्रज लोकांच्या संपर्कामुळे नवशिक्षित हिंदू लोकांना समाजातील व स्वतःमधीलही गुण-दोष दिसू लागले. ते गुण-दोष समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न बाबा पद्मनजी यांनी 'यमुनापर्यटन' या मराठीतील स्वतंत्र पहिल्या कादंबरीच्या माध्यमातून केलेला दिसतो. प्रस्तुत कादंबरीत हिंदू स्त्रियांची दुःखे, त्यांच्यावर समाजाने लादलेल्या प्रथा, परंपरा तत्कालीन विधवांची दुःखे चित्रित केली आहेत.

मराठी कादंबरीला समृद्ध सामाजिक कादंबरीचा कुठलाही वारसा लाभलेला नसताना बाबा पद्मनजी यांनी १८५७ ला लिहिलेली 'यमुनापर्यटन' ही उत्कृष्ट कलाकृती सर्वांच्या दृष्टीने आश्चर्यचकित करणारी म्हणावी लागेल. यानंतर लक्ष्मण शास्त्री हळबे यांनी 'मुक्तामाला' (१८६१) ही अद्भूतरसप्रधान कादंबरी लिहिली. यानंतरची त्यांची दुसरी कादंबरी 'रत्नप्रभा' (१८६६), रा. भि. गुंजीकरांची 'मोचनगड' (१८७१), स्त्रीलिखित पहिली कादंबरी म्हणून साळूबाई तांबवेकरांची 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' (१८७३) या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो. यानंतरच्या कालखंडामध्ये बऱ्याच स्त्रियांनी कादंबरी लेखन केले आहे. यापैकी गोदावरी पंडित, काशीबाई कानिटकर ('रंगराव', 'पालखीचा गोंडा') या सारख्या लेखिकांचा उल्लेख करावा लागेल.

हे गद्य साहित्य समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "पद्यापेक्षा गद्य हे विवेकाला आणि समाजजीवनाला सामोरे जाणारे कृतिशील माध्यम आहे."^{१२} गद्य लेखन समाजभिमुख असल्याने अनेकजण लिहिण्यास प्रवृत्त झाले.

स्त्रीलिखित मराठी कादंबरी : उदय आणि विकास :

स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीचा उदय हा इ. स. १८७३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'चंद्रप्रभाविहवर्णन' या कादंबरीने झाला. तेव्हापासून स्त्रियांचे कादंबरी लेखन विपुल अंगांनी फुलले व वाढीस लागले. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये मोठ्याप्रमाणात पुरुष लेखन करत असल्याने साहजिकच त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव स्त्रियांच्या कादंबरीवर पडलेला दिसतो.

स्त्रियांच्या कादंबरीमध्ये प्रामुख्याने राजकीय-सामाजिक-आर्थिक-धार्मिक इत्यादी विषय आढळून येतात. प्रारंभीच्या काळात बालविवाह, संमती वयाचे कायदे, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण असे स्त्रियांच्या अस्तित्वाचे प्रश्न टोकदार होऊ लागले होते. त्यामुळे अनेक लेखक आपले विचार मांडू लागल्या. मनोरंजनापेक्षा प्रबोधनाकडे सर्व लेखिकांचे लक्ष वेधले होते. त्या काळात समाजकार्यात सहभागी असणाऱ्या रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर, पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांपुढे आपले आदर्श उभे केले. स्त्रियांमध्ये नवी दृष्टी निर्माण केली. स्त्री सुलभ भावभावना, स्त्रियांच्या अनेक समस्या, प्रश्न समाजापुढे व्यक्त करण्यासाठी त्यांना कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार अधिक जवळचा वाटला. त्यामुळे बऱ्याच स्त्रियांनी कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा आपल्या भावनाविष्कारासाठी अवलंब केल्याचे दिसते. स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांमधून तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक जीवन प्रतिबिंबित होताना दिसते. त्याचबरोबर त्यांनी जे भोगले, अनुभवले ते विश्व त्यांनी कादंबरीच्या माध्यमातून मांडल्याचे पहावयास मिळते.

१८८५ पर्यंतचा काळ हा मराठी कादंबरीच्या बाल्यावस्थेचा काळ म्हणून ओळखला जातो. १८८५ पूर्वीच्या मराठी कादंबरीचा उदय व विकास पहाण्यासाठी सुरुवातीच्या गद्यलेखनाचा विचार करावा लागतो. त्यावेळी गद्यात भाषांतराची प्रवृत्ती दिसून येते. वैजनाथ पंडित यांच्या मदतीने डॉ. केरी यांनी 'हितोपदेश' (१८१५), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६), 'सिंहासन बत्तिशी' (१८२४), 'बालमित्र' (१८२८), 'इसापनीती कथा', 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' (१८६१), 'हातीमताई' (१८५४), 'रिचर्डचे चरित्र', 'गलिव्हरचा वृत्तांत' असे काही भाषांतरित स्वरूपाचे गद्य वाङ्मय निर्माण झाले. इंग्रजी, फारशी आणि उर्दू अशा भाषांमधील वाङ्मयावर आधारलेली

ही भाषांतरे होती. या अद्भुतरम्य भाषांतरित गद्याने जनमानसांचे भरपूर मनोरंजन केले. १८४१ मध्ये हरि केशव यांनी जॉन बनियन्सच्या Pilgrims Progress या लेखनाचा अनुवाद 'यात्रिकक्रमण' म्हणून केला आहे. ही मराठीतील पहिली अनुवादित कादंबरी म्हणून ओळखली जाते.

मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून १८५७ च्या 'यमुनापर्यटन'कडे पाहिले जाते. बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या सामाजिक कादंबरीला कुठलाही वारसा लाभलेला नसतानाही सामाजिक वास्तवाचे उत्कृष्ट चित्रण करणारी एक कलाकृती म्हणावी लागेल. या कादंबरीत बाबा पद्मनजींनी महाराष्ट्रातील ब्राह्मण विधवांच्या व्यथावेदनांचे अत्यंत हृदयस्पर्शी चित्रण केले आहे. विशेषतः स्त्री जीवनातील व्यथांना वाचा फोडली आहे. हिंदू धर्मातील रुढींची अनिष्टता अधोरेखित केली असून, यमुनेच्या पर्यटनाच्या निमित्ताने तिला ठिकठिकाणी भेटलेल्या विधवांच्या कथा वर्णन केल्या आहेत.

स्त्रीने स्वतंत्रपणे कादंबरीरूपाने केलेला लेखनाचा पहिला प्रयत्न म्हणजे १८७३ मध्ये प्रकाशित झालेली साळूबाई तांबवेकर यांची 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' ही कादंबरी होय. या कादंबरीने स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनास आरंभ झाला. या कालखंडात शक्यतो पुरुषांनी केलेले लेखन मोठ्या प्रमाणात आढळते. समकालीन पुरुष लेखकाची आणि साळूबाई तांबवेकरांच्या 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' या कादंबरीची तुलना केल्यास ती कोठेही कमी पडणारी नसावी. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनीही शिक्षण घ्यायला हवे असे त्यांचे मत होते. इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व हे स्वावलंबनासाठी आहे हे साळूबाई तांबवेकरांनी मान्य केले आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे मुलांचा धर्माविषयीचा विचार बदलेल, आपल्या देशावरील प्रेम कमी होईल, अशीही भीती त्यांना वाटत होती.

'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' कादंबरीमध्ये शिकलेली, बुद्धिमान, धैर्यशील व स्वतःच्या लग्नाबद्दल स्वतः निर्णय घेणारी स्त्री, लेखिकेने नायिका म्हणून दाखवली आहे. नव्या स्त्रीबद्दलच्या त्यांच्या आकांक्षांचे प्रतिबिंब नायिकेच्या वर्णनात व वागणुकीत दिसते. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व लेखिकेने या कादंबरीत मांडले आहे. तत्कालीन समाजात बालविवाह रुढ होते, पण चंद्रप्रभेचे वडील आधुनिक विचाराचे असल्यामुळे चंद्रप्रभेला तिच्या मनाप्रमाणे

मुलगा शोधून लग्न करावयास सांगतात. पण तो विद्येने, गुणाने, सुंदरतेने संपन्न असावा अशी वडिलांची इच्छा असते. लेखिकेने कुटुंबातील स्त्री आणि पुरुषांचे स्थान समान आहे हे सूचित केले आहे. या कादंबरीचा लेखन हेतू केवळ मनोरंजन नाही तर समाजाशी संबंधित आहे. त्यांच्या कादंबरीतून स्त्री शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे प्रकर्षाने जाणवते. कुसुमावती देशपांडे या कादंबरी विषयी म्हणतात, “आधुनिक शिक्षणाच्या प्रारंभकाळी, संसार सांभाळून फावल्या वेळात वाङ्मयाचा व्यासंग चालू ठेवून बुद्धिपुरस्सरपणे पुरुषांच्या लेखनाचे अनुकरण करावे याच महत्त्वाकांक्षेने पुढारलेल्या स्त्रियांची मने व्यापली गेली. साळूबाई तांबवेकरांची ‘चंद्रप्रभाविहवर्णन’ ही कादंबरी या प्रवृत्तीचे उदाहरण आहे.”^{१३} ज्या काळामध्ये पुरुष लेखक मोठ्या प्रमाणामध्ये कादंबरी लेखन करीत होते. त्या कालखंडातील ‘चंद्रप्रभाविहवर्णन’ ही स्त्रीलिखित कादंबरी असल्याने तिचे महत्त्व अधिक वाढले असल्याचे पहावयास मिळते.

गोदावरीबाई पंडित यांची ‘प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ आणि वनमाला’ ही कादंबरी १८९० मध्ये प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीत सरदारपुत्राची शौर्यगाथा येते. पंधरा वर्षांची नायिका वनमाला ही पुष्पगुच्छाला फाशीपासून वाचवते. एवढेच नव्हे तर वनमाला धीटपणे राजपुत्राच्या मागणीला नकार देऊन पुष्पगुच्छावर प्रेम करते. या कथानकामध्ये वनमालेच्या प्रेमपूर्तीचे सूत्र लेखिकेने स्त्री-शिक्षणाशी जोडले आहे. हा सर्व परिणाम स्त्री-शिक्षणाचा होय. यावरून समाजात सुशिक्षित स्त्रिया किती होत्या हे आज लक्षात येण्यासारखे आहे. शिक्षणामुळे मुली बंडखोर बनतात, स्वतंत्रपणे विचार करतात. जर संसारात सुखाची इच्छा असेल तर स्त्रियांस शिक्षण देऊन त्यास ज्ञानप्राप्ती करून देण्याविषयी आळस करू नये. शिक्षणामुळे जीवनातील अनेक प्रसंगांना सामोरे जाता येते, सन्मान मिळतो, कुणाळडूनही फसवणूक होत नाही. अशा प्रकारे शिक्षणाचे महत्त्व या कादंबरीत सांगितले आहेत.

मिसेस नुलेन्स यांची ‘फुलमुन आणि करूणा’ ही कादंबरी इ. स. १८५९ मध्ये प्रसिद्ध झाली. ही मूळ इंग्रजीत लिहिलेली, तिचे मराठीत भाषांतर केले आहे. भाषांतरित कादंबरी असल्यामुळे ही मराठीतील स्त्री लेखिकेची पहिली कादंबरी ठरू शकली नाही. एकंदरीत

कादंबरी लेखकांच्या व लेखिकांच्या प्रारंभीच्या कादंबरीलेखनामध्ये काहीसे साम्य दिसून येते. मिसेस मुलेन्स यांच्या 'फुलमुन आणि करूणा' या कादंबरीमध्ये ईश्वरास भिऊन वागणाऱ्या अशा फुलमुनीच्या कुटुंबाबद्दल लेखिकेच्या मनात विशेष ओढ निर्माण होते. फुलमुनीचे आदर्श कुटुंब आणि करूणेचे दुर्गुणांचे माहेरघर असलेले कुटुंब यांच्यावर आधारित ही कादंबरी आहे.

थोडक्यात या कालखंडात राजे महाराजांच्या शौर्यकथा, प्रेमकथा, स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, बालावृद्ध विवाह, पुनर्विवाह या प्रश्नाविषयी साळूबाई तांबवेकर, गोदावरीबाई पंडित अशा काही लेखिकांना आकर्षण होते. पुढे मात्र स्त्रीच्या वास्तव जीवनातील विविध घटनाप्रसंगांकडे लेखिका वळल्या. या काळात या लेखिकांनी लेखन केले असले तरी तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक बाबींचा विचार करता त्यांचे हे योगदान खूपच मोलाचे वाटते. तसेच या कालखंडात बोधवादी व अद्भुतरम्य लेखन केलेले पहावयास मिळते.

१८८५ ते १९२० या कालखंडातील कादंबरीचा हेतू केवळ मनोरंजन हा न उरता त्याला बोधवादाची व तत्त्वचिंतनाची जोड मिळालेली दिसते. मराठी कादंबरी वाङ्मय अनेक अंगांनी विकसित होत असताना या कालखंडामध्ये लेखिकांनीही मौलिक भर घातली.

या कालखंडातील उल्लेखनीय स्त्री लेखिका म्हणजे काशीबाई कानिटकर, त्या पतीच्या आग्रहामुळे शिकल्या. त्यामुळे स्वतः वेगळा विचार करण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्या ठिकाणी निर्माण झाला. त्यांच्या विचारांना प्रतिभेची जोड शिक्षणामुळे मिळाली व त्यातूनच 'रंगराव' (१९०३) या सामाजिक समस्या मांडणाऱ्या कादंबरीचा जन्म झाला. यानंतर त्यांचीच 'पालखीचा गोंडा' ही (१९२८) कादंबरी प्रकाशित झाली. ही कादंबरी 'नवयुगा'च्या अंकात यापूर्वी प्रसिद्ध होत होती. मधेच ते मासिक बंद पडले. 'रंगराव' ही सुद्धा १८८६ मध्ये 'मनोरंजन' आणि 'निबंधचंद्रिका' मासिकातून प्रसिद्ध होत होती. ही कादंबरी ५१ प्रकरणात विभागली असून तत्कालीन रुढी-परंपरा, स्त्री शिक्षण, विवाहाचे वय व स्त्री-पुरुष समानता या संदर्भातील विचार प्रस्तुत कादंबरीमध्ये मांडले आहेत. कल्पनासृष्टी आणि अद्भुत वर्णने या कादंबरीमध्ये आली आहेत. तत्कालीन कुटुंबातील

कजाग सासू त्यांनी रंगवली आहे. 'रंगराव'मधील काही कथाभागांवर 'मधली स्थिती' या कादंबरीच्या वातावरणाचा परिणाम आढळून येतो. रूपगुणसंपन्न व कर्तबगार अशा ताईची कहाणी काशीबाईंनी 'पालखीचा गोंडा'मधून चित्रित केली आहे. या कादंबरीच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना सोसाव्या लागणाऱ्या दुःखाची जाणीव वाचकांना करून देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यांच्या लेखनातील रेखीव वर्णनाविषयी कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, "काशीबाईंच्या लेखनकौशल्याने बरीच वरची पातळी गाठली. आपल्या चित्रणक्षेत्राची निवड त्यांनी अधिक सूज्ञपणे केली व ती अचूक निवड साधताच त्यांच्या अंतरिक अनुभूतीला, स्त्रीजीवनाविषयीच्या जिऱ्हाळ्याला व ध्येयदृष्टीला खुला वाव मिळाला." १४

'हिंदुस्थानातील तारा' ही साळूबाई तांबवेकर यांची दुसरी कादंबरी १८९४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीत कल्पनारम्य कथानक आले आहे. जहाजातून प्रवास करत असताना जहाज फुटल्यामुळे कुटुंबियांपासून ताटातूट होऊन किनाऱ्याला लागलेल्या स्त्रीची ही कहाणी आहे. तिची दुसऱ्या महिलेशी भेट होते व दोघी लोकशिक्षणाचे व्रत घेतात. त्या दोघी स्त्रियांनी लहान मुलामुलींना विद्या-कलादिकांचे शिक्षण देण्याचा उद्देश चालविला. सुरुवातीला त्यांच्या या विधायक कार्यास लोकांचा विरोध होता, पण नंतर लोक त्यांना सहमती देतात. याच दरम्यान इंदिराबाई हरिपूरकर यांची 'दैवलीला' (१९११) ही आत्मनिवेदनात्मक स्वरूपाची कादंबरी प्रसिद्ध झाली. जे जे जीवनात घडते त्याचे प्रामाणिक आणि प्रांजल निवेदन त्यांनी या कादंबरीत केले आहे. या कादंबरीच्या माध्यमातून त्यांनी तत्कालीन कुटूंबपद्धतीवर प्रकाश टाकला आहे.

कमलाबाई किबे यांची 'राजकुमारी' (१९१२), अनुसया देशपांडे यांची 'वसईचा वेडा' (१९१२) तर दुर्गाबाई जोशी यांची 'सुशीला' (१९१३) ही कादंबरी दुर्गाबाईंनी स्त्री-जीवनातली दुःखं, समाजातील ढोंगीपणा, अनिष्ट रुढी, त्या रुढींचे होणारे घातक परिणाम, स्त्री शिक्षण, शिक्षणविषयक मतभेद अशा कितीतरी गोष्टी समर्थपणे मांडल्या आहेत. सौ. गिरीजाबाई केळकर यांची 'पुरी हौस फिटली' (१९१६) ही कादंबरी. यामधून त्यांनी कुटुंबाच्या सुखाला, विकासाला घातक ठरणान्या व्यक्ती आणि प्रवृत्ती वाचकांपुढे ठेवल्या आहेत. मध्यमवर्गीय कुटुंबाभोवती गुंफलेली ही कथा अत्यंत हृदयवेधक आहे. सौ. इंदिरा

सहस्रबुद्धे यांची पहिली कादंबरी 'गोदावरी' (१९१७) ही होय. या कादंबरीत हरिभाऊप्रमाणेच त्या बोधवाद साधून लेखन करतात. यात बालविधवांचा निषेध व विधवांच्या पुनर्विवाहाची आवश्यकता हे विषय आलेले आहेत. या कादंबरीनंतर ७ वर्षांनी (१९२४) 'केवळ ध्येयासाठी' ही दुसरी कादंबरी आली. यातून विवाहसंस्थेची अनिष्टता त्या समजावून देतात.

स्त्री-जीवनविषयक प्रश्नावर लेखिकांचा विचार वाचण्यास व स्त्रियांचे मनोगत स्त्रियांमार्फत समजावून घेण्यास मराठी वाचकवर्ग उत्सुक होता. या दृष्टीनेच यशोदाबाई भट लिखित 'मुलांचे बंड' (१९२१) ही कादंबरी महत्त्वाची वाटते. धर्म, स्त्री-स्वातंत्र्य, मानवता यासंबंधी लेखिकेने आपले विचार मांडले आहेत. विवाह न करता देशसेवेचे व्रत स्वीकारणारी नायिका 'मुलांचे बंड'मध्ये चित्रित केली आहे. सरस्वतीबाई भिडे यांची 'सरोजिनी' (१९०९) ही कादंबरी श्रीयुत दामोदर मुखोध्याय प्रणीत 'माओ मेये' या बंगाली कादंबरीवर आधारली आहे. मुंबईत राहणाऱ्या शिक्षकाच्या कुटुंबाची कशी वाताहत होते हे कथानक प्रस्तुत कादंबरीत मांडले आहे. गजरा राजे यांची 'दुर्दैवी इंदिरा अथवा आयुष्याचे मोल' (१९१९) ही कादंबरी बालविवाहाच्या समस्येला वाचा फोडणारी, महाराष्ट्रीय राजघराण्यातील एका सुशिक्षित लेखिकेने लिहिलेली ही पहिली कादंबरी म्हणून तिचा उल्लेख करावा लागेल.

जानकीबाई देसाई यांच्या लेखनात अनुभवाचा सच्चेपणा आहे. त्यांच्या कादंबरीत फारसे नवे विचार मांडलेले दिसत नाहीत. इंग्रजांमुळे झालेल्या राजकीय सत्तांचे, समाज व्यवस्थांचे दर्शन या कादंबरीतून घडविले आहे. 'चारूगात्री' (१९२०) ही आंग्लसत्तेचा उदयकाळ दाखविणारी ऐतिहासिक कादंबरी आहे तर 'सौभाग्यतिलक' (१९१८), 'गृहलक्ष्मी' (१९१५), 'दिलबहार' (१९२३), 'अघोर पातक' (१९२४), 'पत्नीव्रताची कसोटी' (१९२१), 'मुकनायिका' (१९२५) या कादंबऱ्यांमध्ये हुंडापद्धतीला विरोधकरणारे कथानक आले आहे. स्त्री धर्म सांगण्यासाठी 'प्रेमळ सवत' (१९१७) तर 'पातिव्रत्याची कसोटी' (१९१९) या कादंबरीत नायिकेला सहन करावे लागणारे दुःख प्रकट केले आहे. 'सौभाग्यतिलक' (१९१८) यात लेखिकेने उच्च शिक्षण घेणाऱ्या, इंग्रजी रीतीरिवाज

शिकणाच्या, जुन्या-नव्या पिढीतील आचार-विचार यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत कादंबरीमध्ये केला आहे.

या कालखंडातील स्त्रियांच्या समस्या म्हणजे पतीचे सुख मिळण्यासाठी व्रत-वैकल्ये करणे, सवतीचा आनंदाने स्वीकार करणे, बालविवाहाची समस्या, विधवांच्या पुनर्विवाहाची आवश्यकता, विवाह संस्थेची अनिष्टता, स्त्रीला शिक्षणापासून वंचित ठेवणे इत्यादी विषय प्रामुख्याने या कालखंडातील स्त्री लेखिकांनी हाताळल्याचे पहावयास मिळतात.

या कालखंडामध्ये शालेय शिक्षणाचा प्रसार जास्त प्रमाणामध्ये झाला नव्हता. शिवाय उच्च शिक्षण तर मुळीच मिळत नसल्याने या कालखंडामध्ये एकूणच स्त्रियांनी कादंबरी लेखन करून केलेली ही वाङ्मयीन कामगिरी मराठी साहित्यविश्वासामध्ये निश्चितच मोलाची भर घालणारी ठरते.

१९२० ते १९४७ या काळात स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनात झपाट्याने बदल झालेला दिसून येतो. या कालखंडामध्ये स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण घेऊ लागल्या होत्या, स्वतः विचार करू लागल्या होत्या. “त्यांची तडफ व आक्रमक वृत्ती सुरुवातीला कौतुकास्पद होती. स्त्रियांच्या भावना स्त्रियांनी व्यक्त कराव्या एवढेच त्यांच्या लेखणीचे क्षेत्र मर्यादित न राहता तिला प्रचारकी धारही होती.”^{१५} स्त्री शक्तीची जाणीवही लेखिकांना झाली होती. कौटुंबिक, शैक्षणिक, आर्थिक स्थित्यंतरामुळे तिच्या भावीजीवनात कोणते तरंग उठले हे लेखिकांनी आपल्या कादंबऱ्यातून चित्रित केले आहे.

शांताबाई नाशिककर यांनी ‘पुसलेल्या रांगोळ्या’ या कादंबरीत दोन स्त्रियांचे वैवाहिक जीवन पतीच्या दुर्व्यसनामुळे कसे मातीमोल होते हे दर्शविले आहे. ‘हाच का धर्म’ (१९३०) यात बुवाबाजीचे प्रस्थ वर्णन केले आहे. त्याचबरोबर तत्कालीन चालीरीतींचा निषेध केला आहे. ‘लग्नाचा बाजार’ (१९२९) ही कादंबरी ‘महिला विजय माले’तून प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीत विवाहसंस्थेतील दोष दाखविण्यात आले आहेत. ‘कीर्ती’ (१९४२) यात अस्पृश्योद्धाराचे महत्त्व समाजाला सांगितले आहे. ‘माझी कोरीव लेणी’ (१९४०) यामध्ये महाराष्ट्रातील समाज पद्धती, स्त्री शिक्षण विषयीचे कुतूहल, बालविधवांचे प्रश्न मांडले आहेत. ‘साम्राज्यासाठी’ (१९३१), ‘चिखलातील कमळ’ (१९३९) इत्यादी

कादंबऱ्यांचे त्यांनी लेखन केले आहे. तर नलिनी मुळगावकर यांची 'तृष्णा' (१९४२), रत्नप्रभा रणदिवे यांची 'छायानट' (१९४४), 'चक्षु', 'पूर्णिमा' (१९४४), मनोरमा निमकर यांची 'अखेरची लाट' (१९५०), शालिनी तुळपुले यांची 'लपलेले गुन्हेगार' अशा लेखिकांचा उल्लेख करता येईल तर 'प्रेमा कंटक' या गांधीवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या व गांधींच्या आदर्शाप्रमाणे जीवन जगणाऱ्या आहेत. त्यांची 'काम आणि कामिनी' (१९३७) ही प्रांजल शीर्षकामुळे बरीच लोकप्रिय झालेली कादंबरी. यानंतर पाच वर्षांनी त्यांनी 'अग्नियान' ही कादंबरी लिहिली. या दोन्ही कादंबऱ्यातील लेखनकौशल्य, जीवनविषयक जाणीव उल्लेखनीय आहे. पिरोज आनंदकर यांची 'माझे बाळ ते!' (१९२७) आणि शांताबाई नाशिककर यांची 'माझी कोरीव लेणी' या दोन्ही कादंबऱ्यांचा आशय सारखाच आहे. शिशुसंगोपन आणि गृहव्यवस्था ही गृहिणीची मूलभूत कर्तव्य सोडून समाजकार्याच्या मागे लागण्यामध्ये स्त्रिया स्वतःचे केवढे मोठे नुकसान करून घेतात हे दाखवण्याचा प्रयत्न या कादंबऱ्यांमधून केला आहे. "स्त्री जीवनाच्या केवळ सहानुभूतीपूर्वक चित्रणाऐवजी स्त्रियांच्या चुका व त्यांच्या विचारातील वा वृत्तीतील दोष दाखवण्याची ही दृष्टी खात्रीने अभिनव आहे."^{१६} हे मत कुसुमावर्तींनी 'माझे बाळ ते !' व 'माझी कोरीव लेणी', या विषयी व्यक्त केले आहे. कुमुदिनी प्रभावळकर यांच्या 'अनियमित जग' (१९३१), 'कर्तव्याची जाणीव' (१९३२) इत्यादी कादंबऱ्या सामाजिक समस्येवर प्रकाश टाकताना दिसतात.

कुमुदिनी प्रभावळकर (सौ. रांगणेकर) यांच्या 'बेसूर संगीत' (१९३८) या कादंबरीमधून आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार करणारे चित्रण केले आहे. 'निर्मल्यांतील कळी' (१९३५) मध्ये वेश्यासंगतीत असलेल्या एका तरुणाने वेश्या कन्येचा उद्धार केला आहे. 'कर्तव्याची जाणीव'मध्ये कर्तव्यास दिलेले महत्त्व आणि तत्त्वनिष्ठा व त्याग यांचा विजय यामुळे कथानकात नावीन्य व चित्ताकर्षकपणा प्राप्त झाला आहे. 'कल्पना' (१९३८) ही सामाजिक कादंबरी आहे तर 'शकुनी मोहर' (१९३२) ही त्यांची ऐतिहासिक कादंबरी आहे. 'एकेरी गाठ' यात घटस्फोटाची आवश्यकता हा विषय आला आहे. 'अनियमित जग' (१९३४) या कादंबरीत जगाचा अनियमितपणा व विसंगती टीपण्याचा

प्रयत्न केलेला आहे. तरुण तरुणींच्या तारुण्यसुलभ भावनांचा परिचय करून दिला आहे. तर 'प्रीतीचा गोल घुमट', 'रस्सी खेच' (१९३९) या कादंबऱ्या याच स्वरूपाच्या आहेत. या कादंबऱ्यांतून वाचकांचे रंजन करता करता प्रेमविवाह विचारपूर्वक करावा, असे लेखिका सांगते. 'कुस्करलेलं हृदय' (१९३८) यात हुंडा पद्धतीचा निषेध केला आहे.

मालती दांडेकर यांच्या 'मातृमंदिर' (१९४१), 'वज्रलेख' (१९४६), 'तेजस्विनी' (१९४३), 'काटेरी मार्ग' (१९४८), 'कृष्ण रजनी' (१९४७) या कादंबऱ्यात परित्यक्ता स्त्रियांच्या कर्मकथा सांगितल्या आहेत. सुधा साठे यांनी 'पुसलेली चित्रे' (१९४७) यामधे कर्तबगार पुरुषांची पत्नी म्हणून जगणाऱ्या नलिनीला स्वतःच्या कर्तृत्वाला वाव देण्यात आल्याने त्यातून निर्माण होणाऱ्या वैफल्याचे चित्रण केले आहे. कृष्णाबाई मोटे यांची कौटुंबिक जीवनातील विसंवादाचे चित्रण करणारी कादंबरी, 'मीनाक्षीचे जीवन' (१९४३), तर वैमानिकांचे जीवन कशा प्रकारचे असते याचे चित्रण सिंधु गाडगीळांनी 'क्षितिजापार'मधून केले आहे. कमलाबाई सोहोनी यांची 'वादळापूर्वी' (१९३०) या कादंबरीमध्ये समाज आणि पतीचा विरोध पत्करून लोकसेवेचे कार्य करणाऱ्या स्त्रिया दिसतात. 'कुटे?' यात शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या सरलाची कथा वर्णन केली आहे.

आनंदीबाई जयवंत यांच्या 'जगाशी बंडखोरी' (१९३५), 'उर्मिला' (१९३८) या कादंबऱ्यांवर फडक्यांच्या लेखनाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. इंदिराबाई आंबेगावकर यांची 'उजळलेला हिरा' (१९३१) मध्ये हिंदू विधवांची समस्या आली आहे. इंदिराबाई सहस्त्रबुद्धे यांच्या 'बाळूताई धडा घे' (१९३१), 'केवळ ध्येयासाठी' (१९२४), तर त्यांची 'गोदावरी' (१९१७) या कादंबरीत पुनर्विवाहाची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे. कमलाबाई बंबेवाले यांनी घटस्फोटाची व पोटगीची आवश्यकता 'बंधमुक्ता' (१९३०) या कादंबरीतून मांडली आहे. त्यांची दुसरी कादंबरी 'मूकनायिका' (१९२७) ही होय. उषादेवी यांची 'गोड स्वप्न' (१९३६), इंदिरा पेंडसे यांची 'ललिता' (१९३७), शालिनी तुळपुळे यांची 'लपलेले गुन्हेगार' (१९४१) या कादंबऱ्यांमधून स्त्रीकडे भोगवस्तू म्हणून पहाणाऱ्या लुब्ध प्रतिष्ठितांचे बुरखे फाडण्यासाठी आलेल्या या कादंबऱ्या प्रबोधनाऐवजी रंजनप्रधानतेवर अधिक भर टाकताना दिसतात.

या कालखंडातील आघाडीच्या लेखिका म्हणून विभावरी शिरूरकर (मालतीबाई बेडेकर) आणि गीता साने यांचा उल्लेख केला जातो. विभावरी शिरूरकर यांच्या 'हिंदोळ्यावर' (१९३४), 'विरलेले स्वप्न' (१९३४) या कादंबऱ्या मराठी कादंबरीच्या इतिहासामध्ये महत्त्वाचे योगदान देणाऱ्या ठरल्या. स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनाच्या मर्यादा ओलांडून केलेले हे लेखन आहे. एक माणूस म्हणून स्त्रीचा विचार 'विरलेले स्वप्न' आणि 'हिंदोळ्यावर' या कादंबरीतून विभावरी शिरूरकरांनी केला आहे. "हिंदोळ्यावर' ही प्रभावी लेखणीने लिहिलेली परंतु स्वयंकेन्द्रित व्यक्तीची जीवनकथा आहे."१७ असे कुसुमावती देशपांडे यांना वाटते. स्त्रियांना जे सलते, खुपते, जे नवीन विचार मनात येत होते ते त्यांनी 'हिंदोळ्यावर' या कादंबरीतून मांडले आहेत. या कादंबरीतील नायिका अचला ही शाळेत शिक्षिका असते. तिचा पती व्यसनी व गुन्हेगार असतो. तो पुढे अचलेला सोडून देतो. अचलाच्या मनाचा, तिच्या दुःखमय संवेदनांचा विचार प्रस्तुत कादंबरीमध्ये केला आहे.

विभावरी शिरूरकरांप्रमाणे स्त्रियांच्या सामाजिक समस्यांचे चित्रण करण्यात गीता साने यांना रस आहे. लेखिकेने 'वठलेला वृक्ष' (१९३६), 'हिरवळीखाली' (१९३६), 'फेरीवाला' (१९३८), 'लतिका' (१९३७), 'माळरानात' (१९४०), 'निखळलेली हिरकणी' (१९३६), 'आविष्कार' (१९३९), 'धुके आणि दहिवर' (१९४२), 'फेरीवाला' या कादंबरीपासून त्यांचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक झाला. यातील नायक हा उच्चवर्गीय, सुविद्य महाराष्ट्रीय तरुण, बेकारीने होरपळून निघाल्यामुळे, नाइलाजाने 'फेरीवाला' बनतो. 'माळरानात' (१९४०) यात मध्यमवर्गीय सुशिक्षित, लोकांच्या हलाखीच्या जीवनाचे हृदयस्पर्शी चित्र आहे. त्यांच्याच 'दीपस्तंभ' व 'आविष्कार' या कादंबऱ्यांतून लेखिकेने साम्यवादाची तरफदारी केलेली दिसते. 'लतिका' या कादंबरीतून स्त्री-स्वातंत्र्याचे चित्रण केले आहे. 'आपले वैरी' यात मध्यमवर्गाची कुचंबणा कशी होते याचे चित्रण केले आहे.

दुःख हे खऱ्या अर्थाने ज्यांनी अनुभवले त्यांनाच त्याची खऱ्या अर्थाने जाणीव असते. ज्यांनी मुळात दुःख अनुभवलेच नाही त्यांना दुःखाची दाहकता जाणवणार नाही, याविषयीचे सर्वसाधारण चित्रण स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून आपणास पहावयास मिळते. पदवीधर मधुला चार मुलांचा बाप असलेल्या बिजवराशी लग्न करावे लागते, हे

‘हिरवळीखाली’ (१९२६) या कादंबरीतून चित्रित होते. तर ‘वठलेला वृक्ष’ (१९३६) या कादंबरीतील नायिका विमल ही मिळवती असूनही तिला दारिद्र्याचे व नवऱ्याच्या बेजबाबदार वर्तनाचे चटके सहन करावे लागतात.

१९२० नंतरच्या कादंबऱ्यांतून स्त्री-शिक्षण, स्त्री स्वातंत्र्य यांचा अतिशय प्रगल्भतेने विचार केलेला जाणवतो. स्त्रियांच्या सहन करण्याच्या मर्यादा संपल्यानंतर त्यांच्या लेखनात कठोरता आली. जातीभेदाचा निषेध करणे, धर्मांतर करणे, धार्मिक रुढी परंपरांचा निषेध करणे याबरोबरच स्वातंत्र्य चळवळीचाही प्रभाव त्यांच्या कादंबरीवर पडलेला दिसतो. एकंदरीतच या कालखंडातील स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांचा विचार करता तत्कालीन समाज जीवनामध्ये स्त्रियांना कोणकोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते, याचे परखड चित्रण करण्याचा प्रयत्न स्त्रियांनी कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून केल्याचा दिसून येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील कादंबऱ्यांविषयी भालचंद्र फडके म्हणतात, “१९५० पर्यंतच्या स्त्रियांच्या कादंबरीलेखनाचा विचार केला तर लक्षात येते की विभावी शिखरकर, गीता साने, इंदिराबाई सहस्त्रबुद्धे या तीन लेखिकांनी स्त्रीला माणूस म्हणून समाजात स्थान असले पाहिजे असे आग्रहाने मांडले. स्त्रीची दुःखे व तिच्या समोर उभ्या राहिलेल्या समस्या यांचे भान सर्व लेखकांना आहे, पण या समस्यांची हाताळणी त्यांना नीट करता आली नाही. कारण एक तर समस्या समजून घेण्यासाठी वा देण्यासाठी जे चिंतन त्यांनी केले असेल ते खोल नव्हते आणि पुरेसे नव्हते.”^{१८} १९५० या कालखंडाविषयी रेखा इनामदार-साने यांचे असे मत आहे की, “ज्या काळात पुरुष लेखक प्रेमिकांची स्वप्निल दुनिया निर्माण्यात गुंग झाले होते, त्या काळात ‘लेखिका’ म्हणून सामान्य कुवत असणाऱ्या स्त्रियांनीही वास्तवदर्शन घडवले व वाचकांना अंतर्मुख, विचारप्रवृत्त केले हे विसरता येणार नाही.”^{१९} यामधून सामान्यतः आपणास पुरुष लेखकांचा स्त्रीलिखित कादंबरीविषयीचा असणारा दृष्टिकोण याबरोबरच स्त्रियांचाही स्त्री लिखित कादंबरीविषयी असणारा दृष्टिकोन स्पष्ट होण्यास मदत होईल. यावरून त्यांनी हाताळलेले विषय व प्रस्थापित जीवनमान यांचे परस्परसंबंध लक्षात घेणे महत्त्वाचे वाटते.

१९५० नंतरच्या कालखंडात पाश्चात्य वाङ्मयाचा वाढता परिचय, सार्वत्रिक शिक्षणप्रसार, गांधीवादाचा प्रभाव, दुसऱ्या महायुद्धाचा परिणाम, मार्क्सवादी विचारसरणी, बदलता समाज, औद्योगिकरणाचा रेटा, यंत्रयुगाचा समाजजीवनावर पडणारा प्रभाव, लोकांचा शहराकडे जाण्याचा ओघ, दुसरे महायुद्ध झाल्यामुळे लोकांची बदललेली विचारसरणी याचा विविध घटकांवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. मराठी साहित्यावर मात्र त्याचा फारसा प्रभाव पडलेला दिसत नाही. नवीन प्रभावी असे साहित्य या कालखंडामध्ये कुणीही निर्माण केलेले दिसून येत नाही.

‘संजीवनी’, ‘आपले वैरी’, ‘स्पर्श मोहिनी’, ‘मुक्ती’ यासारख्या कादंबऱ्यांतून स्वातंत्र्यप्राप्तीचा लाभ काही संधीसाधू लोक कसा करून घेतात त्यामुळे मध्यमवर्गाची कशी कुचंबना होते याचे चित्र काही मोजक्याच कादंबऱ्यांमध्ये पहावयास मिळते.

या कालखंडामध्ये लघुकथा, किशोरकथा, काव्य, गीते कादंबरी अशा विविध साहित्यावर आपले प्रभुत्व गाजवणारी लेखिका म्हणजे शांताबाई शेळके होय. त्यांनी १९४६ पासून सातत्याने १९५१ पर्यंत पुढील कादंबऱ्यांचे लेखन केले. ‘मायेचा पाझर’, ‘विझती ज्योत’ (१९४६), ‘सुखाची सीमा’ (१९५०), ‘ओढ’, ‘भूवरील स्वर्ग’, ‘कोजागिरी’ या बरोबरच शांताबाई कवयित्री म्हणून देखील प्रसिद्ध आहेत. फडके युगाचा गंध असल्याने त्यांच्या या कादंबऱ्यांचा काळ हा कल्पनारम्य व घटनाप्रधानता चित्रित करण्याकडे मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. ‘ओढ’ या कादंबरीमध्ये पुरुषांच्या वासनेला बळी पडलेल्या स्त्रीची कहाणी येते. ‘स्वप्नतरंग’मध्ये स्वप्नाळू भावनाशील अशा मुलगीचे चित्रण येते. ‘मायेचा पाझर’ यात मूल नसलेल्या स्त्रीच्या मनातील भावनांचे चित्रण हृदयस्पर्शी झालेले पहावयास मिळते. ‘सुखाची सीमा’ या कादंबरीत शृंगाराचे व मनोविकृतीचे दर्शन घडते. त्यांच्या या कादंबऱ्यात ‘स्त्रियांचे अनुभव, त्यांच्या मनाचे दर्शन, त्यांच्या भावना, त्यांचा दृष्टिकोन जास्त स्पष्टपणे स्त्री-कादंबरीकारांच्या कृतीत प्रकट होईल या कल्पनेने, प्रचीतीचे बोलणे आपल्याला ऐकावयास मिळेल या अपेक्षेने साधारण वाचक अशा कृतीकडे वळतो.’^{२०} शांताबाईंच्या लेखनात या सर्व अपेक्षा पूर्ण होताना दिसतात. त्यांच्या कादंबऱ्या वाचकाला स्त्रियांच्या भावनांचे खरे दर्शन घडवितात.

सिंधू गाडगीळ यांच्या 'क्षितिजापार' (१९४९) या कादंबरीची रचना व शैली नित्याच्या वळणाची असली तरी विषयामध्ये नावीन्य पाहावयास मिळते. मानवी व्यवहार कशा प्रकारचे आहेत, हे या कादंबरीतून चित्रित केले आहे. कमल फडके यांची 'भूल' (१९५५), गिरीजा कीर यांची 'पूर्णपुरुष' (१९६०) ही कादंबरी उल्लेखनीय आहे. वसुंधरा पटवर्धन यांची 'प्रीतिची हाक' (१९५१) मध्ये प्रभाकर लग्न होऊनही जुन्या मैत्रिणीशी संबंध ठेवतो. त्यामुळे कुटुंबामध्ये निर्माण होणारे तणावपूर्ण वातावरण कादंबरीत प्रभाविपणे प्रकट होते. तेजस्विनी तुळजापूरकर यांची 'सप्रेम भेट' (१९४८), सरोजिनी बाबर यांच्या 'कमळाचं जाळं' (१९४६), 'अजिता' (१९४९), 'तू भेटायला नको होतंस' (१९५०) या कादंबऱ्यांमधून मध्यमवर्गापलीकडच्या जगाचे दर्शन घडते.

राजकीय क्रान्तीच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली लीला देशमुख यांची 'पूर्वेचा वारा' (१९४२) यामध्ये वैवाहिक जीवनातील असमाधानामुळे उत्पन्न होणाऱ्या गुंतागुंतीचे चित्रण येताना दिसते. 'मधुबोल' (१९४९), 'वीणा' (१९४३), 'दोन घडीचा डाव' (१९४५) या कादंबऱ्यातील पात्राची वैवाहिक असमाधानामुळे कुचंबणा होते. 'दूर कुठे तरी' (१९४८) यातील नायिका विचारांशी जुळणाऱ्या एका सुशिक्षित बिजवराशी लग्न करते. 'मी एकटीच जाणार' (१९५२) मध्ये विवाह होऊनही नायिकेला वैवाहिक समाधान मिळत नाही. यातील नायिका संसारक्षम व हौशी आहे. "लीला देशमुखांची लेखनशैली, संभाषणे, व्यक्तींची निवड या सर्वांवर फडक्यांच्या निर्मितीची स्पष्ट छाप अजून तरी दिसते."^{२९} असे मत कुसुमावती देशपांडे यांनी व्यक्त केले आहे.

विभावरी शिरूरकर यांच्या 'जाई' (१९५३), 'शबरी' (१९६६), 'उमा' (१९६६), 'बळी' (१९५०) या कादंबऱ्या वाचकांच्या मनात घर करून बसतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रसिद्ध झालेली 'बळी' या कादंबरीने वाचकांच्या मनात खळबळ माजवली. तत्कालीन समाजातील सर्व लेखिका सामाजिक, वैयक्तिक समस्येत गर्क होत्या. त्यावेळी विभावरीबाईंनी एका वेगळ्या विषयाला हात घातला. त्यामुळे विभावरी शिरूरकरांचे कादंबरी लेखनातील योगदान महत्त्वाचे ठरते. 'बळी' (१९५०) या कादंबरीमध्ये पांढरपेशा समाजाने बाजूला सारलेला गावकुसाबाहेरचा समाज आला आहे. मराठी लेखिकांच्या

लेखनामध्ये प्रथमच दलित समाजाचे एवढे भेदक चित्रण या कादंबरीत आल्याचे पहावयास मिळते. मांग -गारूडी लोकांच्या समस्येचे एवढे स्पष्ट चित्रण पांढरपेशा वर्गातील एका स्त्रीने करणे ही बाब निश्चितच उल्लेखनीय स्वरूपाची आहे. स्त्रीने शिक्षण घेऊन नोकरी करावी ही बाब प्रतिष्ठेची मानली जात होती. पण या मांग-गारूडी समाजातील लोकांना दोन वेळेला जेवणही मिळत नव्हते, मग कुठले आले शिक्षण आणि नोकरी. या कादंबरीची लेखनशैली ही पूर्वीच्या भाषेपेक्षा अलंकृत आहे. शेवट ही परिणामकारक व प्रक्षोभक आहे.

घरातील वातावरणाचा मुलांच्या मनोविकासावर कसा परिणाम होतो हे मालतीबाई दांडेकर यांनी 'दुभंगलेले जग' यातून मांडले आहे. 'काटेरी मार्ग' (१९४८), 'दुभंगलेले जग', 'हिरा व गारगोटी', 'संसारात पदार्पण,' 'जिद्द', 'तपश्चर्या', 'वास्तू' (१९६५), 'भिगरी' (१९७०), 'अमर प्रीती' (१९५०) यातून आजकाल समाजसुधारकांना ज्वलंत वाटणाऱ्या घटस्फोट या प्रश्नासंबंधीची मांडणी केली आहे. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या भावनांचा कोंडमारा कसा होतो याविषयीचे वर्णन आले आहे. कुसुमावती देशपांडे म्हणतात, "मध्यम व मध्यमेतर वर्गाच्या पुढे विशेषकरून स्त्रियांच्या पुढे, त्यांच्या जीवनातील काही समस्या मांडून त्यांना विचार करायला लावण्याचा हेतू त्यांच्या लेखनात स्पष्टपणे अंतर्भूत झालेला दिसतो. या दृष्टीने त्यांचे लेखन नारायण हरींच्या वळणाचे आहे."^{२२}

एकंदरीत या काळात 'बळी' या कादंबरीने दलित समाजाचे वेगळेपण दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील एक प्रभावशाली कादंबरी म्हणून या कादंबरीचा उल्लेख केला जातो. १९५० नंतरच्या काळात मनोविश्लेषणाकडे स्त्री लेखिकांचे लक्ष केंद्रित होऊ लागले. त्यामुळे स्त्री सुधारणा, स्त्रीचा संसाराकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, स्त्री-पुरुष समानता, यासारख्या विषयांच्या अनुषंगाने स्त्रिया कादंबरीलेखन करू लागल्या. त्यामुळे या कालखंडामध्ये स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांचे लेखन झाले असले तरी नवीन प्रभावी साहित्य निर्माण झालेले दिसत नाही.

१९७५ हे साल आंतरराष्ट्रीय स्त्री-वर्ष म्हणून साजरे केले असल्याने त्याचे पडसाद १९७५ नंतरच्या वाङ्मयावर पडलेले दिसतात. बदलते स्त्री-जीवनाचे बदलते चित्रण जाणीवपूर्वक यानंतरच्या कालखंडातील कादंबऱ्यांतून प्रकट झाल्याचे दिसते. स्त्रियांच्या

स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव करून देणारे विचार स्त्रियांकडून प्रकर्षाने या कालखंडामध्ये मांडले गेलेले दिसतात. स्त्री सुधारणेला प्रारंभ झाला असल्यामुळे स्त्री जीवनाला सामोरे जाणारी कादंबरी लिहिली जाऊ लागली. स्त्री म्हणून या काळात जे बदल झाले होते ते त्यांनी अनुभवले असल्यामुळे स्त्रीच्या बदललेल्या जीवनाचे चित्रण या काळातील कादंबरीमध्ये झालेले दिसते. त्यांना आलेल्या अनुभूतीबरोबर त्यांच्या भावनांचेही चित्रण करण्यासाठी रुढ चौकट मोडून लेखन केलेले दिसते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रिया बंधनात असल्यामुळे किंवा स्वतःचे असे महत्त्व न समजल्यामुळे या कालखंडातील लेखिकांचे विचार हे तत्कालीन परिस्थितीला सामावून घेणारे होते. काळ बदलल्यामुळे त्यांच्या विचारात प्रगल्भता आली असल्याचे दिसते. यामुळेच ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक, अस्तित्वादी, सामाजिक, कौटुंबिक, मनोविश्लेषणात्मक अशा विविध प्रकारच्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. हा वाङ्मयप्रकार जीवनाचा विस्तृत कालपट रेखाटणारा असल्यामुळे लेखिकांच्या विषयाच्या संदर्भात त्यांच्या सामाजिक कादंबरीचा विचार करता सर्वसाधारणपणे निखळ वास्तवाचे चित्रण विभावरी शिरूरकर, अंबिका सरकार यांनी केले आहे. पौराणिक कथानकावर आधारित कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखिकांपैकी प्रामुख्याने आशा बगे, सुमती इनामदार, रेखा बैजल, लीला दीक्षित, सुमती क्षेत्रमाडे, अरुणा ढेरे, सरोजिनी शारंगपाणी इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. यांनी प्रामुख्याने उर्वशी, द्रौपदी, गांधारी यांच्यावर लेखन केले. शांता गोखले, सानिया यांच्या कादंबऱ्यांतून स्त्रीवादी जाणीव दिसून येते. सर्वच लेखिकांविषयी इनामदार-साने म्हणतात, “पृथगात्म प्रतिमाविश्व निर्माण करण्याची ताकद या लेखिकांमध्ये आहे.”^{२३}

सौ. लीला श्रीवास्तव यांच्या कादंबऱ्यांतून पती-पत्नीचे बिघडलेले नातेसंबंध व विवाहबाह्य संबंध हे सामाजिक प्रश्न कमी-जास्त प्रमाणात येताना दिसतात. मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्रण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यामधून केले आहे. त्यांच्या ‘गटार आणि गंगाजल’ (१९६९), ‘गडूळ पाण्यातील मासोळ्या’ (१९७१), ‘दोन पायाची जनावर’ (१९७१), ‘आकाश पेलणारे खांब’ (१९७४), ‘एक मासोळी सात समुद्र’ (१९७६), ‘गंगा वाहते आहे’ (१९७२), ‘कितीतरी एकटे’ (१९६७), ‘पाया पोखरलेली घरं’ (१९७०), ‘नग्न

प्रश्न' (१९७३), 'दोघी' (१९७५) या कादंबऱ्या स्त्री-पुरुष संबंदाभोवती फिरताना दिसतात. 'किती तरी एकटे'मध्ये प्रौढ मुर्लींच्या व्यथांचे चित्रण आले आहे. 'पाया पोखरलेली घर' यामध्ये नायक शरद याचे त्याची मैत्रीण मनिषा हिच्याशी संबंध असतात. परंतु स्त्रीधर्म म्हणून शरदची बायको तो आजारी असताना त्याची सेवा करते व नंतर निघून जाते. 'दोन पायाची जनावर' (१९७१) या कादंबरीतही स्त्री-पुरुष संबंदाचे चित्रण आहे. 'गढूळ पाण्यातील मासोळी' या कादंबरीत वेश्यांच्या मोहल्यातील एका दुर्दैवी स्त्रीची कहाणी चित्रित होते. 'नग्नप्रश्न' या कादंबरीत निमा या प्रौढ कुमारिकेचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे.

ज्योत्स्ना देवधर यांच्या कादंबरीत रुढी, परंपरेचे पालन केलेले दिसते. सत्यनारायण, नैवेद्य, व्रत-वैकल्ये, सणवार, कुलाचार इत्यादी वर्णने या कादंबरीमध्ये आली आहेत. 'कल्याणी' या कादंबरीत कल्याणीला हे सर्व सांभाळावे लागते. एकत्र कुटुंब पद्धती असल्यामुळे प्रत्येकाच्या आवडी-निवडी सांभाळाव्या लागतात. 'घर गंगेच्या काठी' मधील जानकी धाकट्या दिरासाठी स्वेटर विणताना दिसते. 'हिंदोळ्यावर', 'उत्तर योगी' (१९७३), 'रमाबाई' (१९८९), 'वाळूचे फूल' (१९७३), 'चिमणीचं घर मेणाचं' (१९७५), 'एक अध्याय' (१९८०), 'ऐलतीर-पैलतीर' (१९७६), 'बुटक्या सावल्या' (१९८५) या कादंबऱ्या त्यांच्या उल्लेखनीय आहेत. त्यांच्या 'एक श्वास आणखी' मधील मृणालचे घरच्या माणसांशी पटत नाही. या सर्व कादंबऱ्यांमध्ये कौटुंबिक वातावरण असणारे स्त्रीचे स्थान दिसते. कौटुंबिक कादंबऱ्यात प्रधान व्यक्तिरेखा ही शक्यतो स्त्रीचीच आहे. याविषयी रेखा इनामदार - साने म्हणतात, "स्त्रियांनी निर्मिलेल्या या रोमांचकारी कादंबरीविश्वाने पुरुषांची या क्षेत्रातील मक्तेदारी पूर्णपणे संपुष्टात आणली. एवढे 'श्रेय' त्यांना अवश्य द्यायला हवे."^{२४} त्यांनी केलेल्या या कादंबरी लेखनामुळे मराठी साहित्यातील त्यांचे स्थान निश्चितच मोलाचे ठरते. या विषयी बापट, गोडबोले यांनी म्हटले आहे, "घर गंगेच्या काठी' या पहिल्या कादंबरीने मराठी कादंबरीच्या वाचकांना मोहिनी घातली; व मराठी कादंबरीच्या क्षितिजावर एक तेजस्वी तारका उदयास आली आहे..."^{२५} या म्हणण्यात तथ्य आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये जुन्याच पद्धतीचा घाट असला तरी तिच्या सद्देतूचा कसा विपर्यास होतो हे दाखविले आहे. 'कडेलोट', 'चुकामूक' (१९७०) या अलिकडच्या कादंबऱ्यांचा

घाट पाहिल्यास पहिल्या कादंबऱ्यांपेक्षा वेगळा म्हणजे मनोविश्लेषणात्म आहे. पैसा मिळविण्याच्या धुंदीत विनायक सगळेच हरवून बसतो, हे 'पडझड' (१९७९) मध्ये मांडले आहे. 'कुवरनी' (१९७१) यात वेगळ्या स्त्रीचे दर्शन ज्योत्स्नाबाईंनी घडविले आहे. पुरुषाप्रमाणे शिकार, मनसोक्त पोहणे, घोड्यावरून रपेट मारणे या सर्व पुरुषी गोष्टींमुळे राजकन्या रत्ना आपले स्त्रीत्व गमावून बसते. 'चुकामूक' (१९७०) या कादंबरीत रामगोपाल निम्मीने केलेल्या खुनाची जबाबदारी आपल्यावर घेतो. तर 'पुतळा' (१९७६) या कादंबरीत भाऊंच्या जीवनात आलेल्या आनंदी, सुनीती व शाल्मली या तिन्ही स्त्रियांचे भाऊंच्या विषयीचे आत्मकथन आले आहे. 'ऐलतीर पैलतीर' ही कहाणी मृणालच्या जीविताभोवती गुंफलेली आहे. ज्योत्स्नाबाईंच्या कादंबरी विषयी भालचंद्र फडके म्हणतात, "त्यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्तींना त्यांचे असे आयुष्य वा स्वतःची अशी विचारपद्धती नाही. त्यांच्या कृति-उक्तीचे सूत्र लेखिकेच्या हाती आहे त्यामुळे झक्कास खपणारी सेंटिमेंटल कादंबरी त्या सहज लिहू शकतात." ^{२६}

वेगळी दिशा शोधून या कालखंडात एक प्रगल्भ लेखिका उदयास आली. 'काळा सूर्य' (१९७५), 'हॅट घालणारी बाई', 'रात्रंदिन आम्हा' (१९६४) याचे लेखन करणारी एक प्रतिभासंपन्न लेखिका म्हणून कमल देसाई यांचा उल्लेख करावा लागतो. "कमल देसाईची प्रतिभा विलक्षण आहे जाणिवेकडून नेणिवेकडे झेपावण्याचे सामर्थ्य या प्रतिभेत आहे. कौटुंबिक कथातून अस्तित्वाच्या चिरंतन आणि मूलभूत प्रश्नांचा तळठाव ही प्रतिभा घेऊ शकते. माणसाला घेरणाऱ्या सर्वव्यापी दुःखाचा शोध तिच्यात आहे. आयुष्य अनाकलनीय आहे अशी धारणा त्यामागे आहे. मुख्य म्हणजे या सर्व मुलभूत शोधाच्या केंद्रस्थानी स्त्री आहे." ^{२७} असे अविनाश सप्रे कमल देसाईविषयीचे आपले मत व्यक्त करतात.

'काळा सूर्य'मधील विरंची या नायिकेला जड, आळसटलेले, उथळ प्रेम तिरस्करणीय वाटते. तिला प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेचे दडपण झुगारून देणाऱ्या अश्वरथासारखे स्वच्छंद जगायचे आहे. तर 'हॅट घालणारी बाई'मधील नायिकेचा स्मृतिभ्रंश झाला आहे. 'रात्रंदिन आम्हा' (१९६४) या कादंबरीमध्ये राजकारण आले आले. जाणिवांची कलात्मक व परिणामकारक अभिव्यक्ती या लेखिकेने केलेली दिसते. त्यांच्या कादंबरीविषयी रेखा

इनामदार - साने यांचे असे मत आहे की, “अतिभौतिकीय, सनातन स्वरूपाच्या प्रश्नांचे भान, अमूर्त तत्त्वचिंतनात्मक वृत्ती, नेणिवेतील धूसरता, अनुभवातील व्यामिश्रता व संज्ञाप्रवाही शैली या साऱ्या विशेषांमुळे कमल देसाई यांचे कादंबरीविश्व अजोड वाटते.”^{२८} जे वास्तवात आहे त्याच्याही पुढचे दर्शन घडविणारी, काही प्रमाणात तुटक असणारी संज्ञाप्रवाही पद्धतीने जाणारी असंबद्ध अशी उच्च दर्जाची भाषा या लेखिकेने वापरली आहे.

योगिनी जोगळेकर यांच्या कादंबऱ्यांतून बोध मांडण्याचा अधिक प्रयत्न झाला आहे. तसेच त्यांनी माणसामधील मांगल्याची ओढ कादंबऱ्यांतून चित्रित केले आहे. ‘वादळफूल’ ही त्यांची सुरुवातीची कादंबरी. ‘द्विदल’ (१९७७) यात स्त्रीची पारंपरिक प्रतिमा येते. त्यांच्या ‘गुलबक्षी’, ‘कचबंध’, ‘ज्योतिर्मयी’, ‘हारजीत’, ‘अक्षय्य’, ‘ओढ’, ‘कसरत’, ‘प्राजक्ता’, ‘अतर्क्य’, ‘पूर्ती’, ‘चैती’, ‘शेळी गेली जीवानिशी’, ‘नवी वाट’, ‘पोकळ वासा’, ‘ऋणानुबंध’ इत्यादी कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. ‘नवी वाट’मध्ये स्वतःचे केशवपन करून तोंडाला जखमा करून घेऊन स्वतःला विद्रूप करून घेणारी नायिका येते व ती बोलशेटचे वासनांध भूत पळवून लावते. संजीवनी देशमुख यांची ‘स्वप्नात नाही आले’ ही कादंबरी. त्यांचीच दुसरी कादंबरी ‘ही तर मीरा गाते’ (१९७३) यात विधवा करूणा पद्माकरशी मैत्री होऊनही पतीच्या स्मृतीशी एकनिष्ठ राहते. यमुना शेवडे यांची ‘पूर्णाहुती’ यातील नायिकेला फसवून विवाह केला जातो. सुमती क्षेत्रमाडे यांची ‘महाश्वेता’ (१९६०), यात सुधाच्या अंगावर उठलेला कोडाचा डाग पाहून माधव तिला माहेरी पाठवतो. ‘आधार’मध्ये नर्सिंग व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रीचे चित्र त्यांनी रंगविले आहे.

गौरी देशपांडे यांनी लेखनात स्त्रीच्या विविध छटा रंगवल्या आहेत. त्यांच्या कादंबरीतील स्त्री ही बंडखोर आहे. त्यांच्या लेखनात परिपक्वता आहे. स्त्री-पुरुष नात्यातील एकमेकांशी असलेल्या संबंधाचा शोध, स्त्रियांच्या मनाचा हुंकार अशी धीट मांडणी असूनही कादंबऱ्या कल्पनारम्य वाटतात. त्यांच्या ‘मध्य लटपटीत’ या कादंबरीमध्ये मध्यमवर्गीय स्त्रीची समाजसेवा दाखविली आहे. ‘एकेक पान गळावया’मध्ये स्वातंत्र्याची अपेक्षा ठेवताना मनःस्ताप भोगणे तिच्या नशिबी येते हे चित्रित केले आहे. ‘काही दूरपर्यंत’ मधल्या नायिकेला वाटते नायकाच्या प्रेमांमुळे आपण दुबळेच राहिलो, याची भयंकर

जाणीव नायिकेला होते. गौरी देशपांडे यांच्या लेखनाविषयी रेखा इनामदार - साने म्हणतात, “श्वासोच्छ्वासाइतकीच प्रेम होणे ही नैसर्गिक भावना असते.”^{२९} प्रेम होणे ही नैसर्गिक भावना आहे. त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यातून प्रेम ही भावना चित्रित झालेली दिसते.

गौरी देशपांडेच्या कादंबरीविषयी विनया डोंगरे व विद्या देवधर लिहितात, “गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्री बंडखोर आहे. धीट आहे. नीती-अनीतीचे द्वंद्व मनात नसलेली आहे. विवाहित स्त्रीने इतर पुरुषांबरोबर संबंध ठेवणे म्हणजे मुक्त असा अर्थ बरोबर आहे का? जीवनविषयक मूलभूत प्रश्न ह्या स्त्रीला बेचैन करत नाहीत का, असा प्रश्न पडतो.”^{३०} यावरून तत्कालीन स्त्रीलिखित कादंबऱ्यामधील आशय या विषयी मनात शंका निर्माण होते.

सौ. शकुंतला गोगटे यांच्या ‘शून्याची व्यथा’, ‘चंदनाची उटी’, ‘चांदणे शिंपित जा’, ‘झंकार’, ‘अभिमान’, ‘त्याला कसे सांगू?’, ‘अभिसारिका’, ‘अद्वैत’, ‘किती रंगला खेळ’, ‘समान्तर रेषा’, ‘इंद्रधनूचा भंग’, ‘हृदयाच्या कोंदणी’, ‘झाला उषःकाल राणी’, ‘चाहूल’, ‘अनुभव’, ‘सावली’, ‘सर्वसाक्षी’, ‘जगावेगळं नातं’, ‘स्मृतिभ्रंश’ (१९७७), ‘कशाला उद्याची बात’ (१९७३) या कादंबऱ्यांत विफल प्रेमविवाह, विषमविवाह यासारख्या विषयांना प्राधान्य दिल्याचे दिसते. यांची ‘जाणता - अजाणता’ यात प्रमोशन मिळण्यासाठी नायिकेला तिचा पती परपुरुषाच्या हवाली करतो. या कादंबरीतील पुरुष किंवा स्त्रिया एकमेकांना कंटाळून विवाहबाह्य संबंध ठेवतात. ‘जगावेगळं नातं’ या कादंबरीतून हिंदू धर्मातील स्त्री कुटुंबाला कशी एकत्र आणते हे पहायला मिळते. इंद्रायणी सावकार यांच्या ‘सती’मध्ये संपूर्ण कुटुंबाचा विचार करणारी घर टिकण्यासाठी एकत्र राहण्याचा अड्डाहास करणारी स्त्री दिसते. तशीच त्यांची ‘वारस’ (१९९७) ही कादंबरी उल्लेखनीय आहे. लीला दीक्षित यांच्या ‘गोत’ (१९८४), ‘मधुबोल’, ‘स्वामी’, ‘अपरान्ताचा’ (१९९३), ‘चंदनवेल’ (१९८५), कल्पना जाधव यांची ‘उपेक्षिता’ (१९८०), तर सुलोचना देशमुख यांची ‘काचापाणी’ (१९७०) या कादंबऱ्या स्त्री मनाचा शोध घेतात. ‘कामायनी’ (१९७६) या कादंबरीतून सुलोचना बाईंनी झोपडपट्टी, अस्पृश्यता निवारण चळवळ अशाप्रकारचे अनेक प्रश्न मांडले आहेत.

शैलजा राजे यांची 'न्याय' (१९७०) यामध्ये आपल्या हाताने आपल्या नवऱ्याला मृत्यूचा दरवाजा दाखवणारी स्त्री येते. 'साकव'मध्ये नवऱ्याचे अन्य स्त्रीवर प्रेम असल्यामुळे पत्नी दूर जाते. 'साकेत' या कादंबरीमध्ये प्रेम एकावर करणारी नायिका दुसऱ्याच पुरुषाकडे आकर्षिली जाते. 'अंतरीच्या गूढ गर्भी' (१९७५) मधील नायिकेला तिचा नवरा मिठीत घेतो तेव्हा या नायिकेला प्रियकराच्या शेवटच्या मिठीची आठवण येते. तिच्यापोटी तिचा प्रियकर यावा असे तिला वाटते. 'बरखा'मध्ये विवाहित स्त्रीचे प्रेमसंबंध दाखविले आहेत. 'अष्टभुजेच्या कन्या', 'तुळशीपत्र', 'वतन', 'संचित' (१९७८), 'खणानारळाची ओटी' या एकामागून एक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्यांचीच 'यज्ञ' ही कादंबरी सामान्य कुटुंबावर आधारित आहे.

मृणालिनी जोशी यांच्या 'इन्कलाब', 'रत्नकमल' (१९७१), 'मुक्ताई' (१९७६), 'वेण्णास्वामी' (१९९०), इंदुमती केळकर यांच्या 'सुलताना रझिया', 'प्रतिशोध' नलिनी सहस्त्रबुद्धे यांची 'फुलंगी', शांता निसळ यांच्या 'बेघर' (१९७६), 'स्वर एका स्वराचा' (१९९०), 'वेगळे जग', मृणालिनी देसाई यांची 'योगीनी' ही कादंबरी मिरेची जीवनकहाणी मांडणारी आहे. तर 'पुत्र मानवाचा', 'विलवदल' (१९७५), 'भगवान परशुराम' (१९७०), 'इनामदार' (१९९४) याही कादंबऱ्या मृणालिनी देसाईच्या उल्लेखनीय आहेत. तर आशा कर्दळे यांची 'अपवाद' (१९९३), भावना भार्गवे यांची 'मृत्यूपासून अमृताकडे', रत्नप्रभा जोशी यांची 'शिखंडी' (१९९२), मधुराणी भागवत यांची 'हा देवाचा खेळ निराळा' (१९८५), शांता किल्लोस्कर यांची 'भातुकली' (१९९८), सुमती इनामदार यांची 'अश्वत्थामा' (२०००), वैजयंती काळे यांची 'सरांचा सौदा' (२०००), शरयू भोपटकर यांची 'माझे दुःख जाणे कोणी', संजीवनी खरे यांच्या 'मलिका-ए-हिंदोस्तान-नरजहाँन' (१९९९), 'अवधची बेगम' (१९९७), 'कोलंबस', मंगला निगडकर यांची 'पराजिता' (१९९४), अनुराधा वैद्य यांच्या 'राणीवसा' (१९८२), 'क्षणकाल' (१९९९), 'माध्यम' (१९९४), 'माझी चिंध्यांची बाहुली', हेमा लेले यांची 'आत्मनेपदी' (१९८५), सुशीला खेडकर यांची 'शापिता' (२०००), जाई निंबकर यांची 'साथ' (१९९०), लीला गोळे यांच्या 'शांतिब्रह्म' (१९८३), 'आनंद ओवरी' (१९८८), 'गोदावरी' (१९८०), कल्पना गोसावी यांची 'आम्ही डिक' (१९८९), मुक्ता कणेकर यांची 'दिग्विजय' (१९९६), आशा

कदळे यांची 'विदेशी' (१९९८), शुभदा गोगटे यांच्या 'यत्रायणी' (१९८१), 'खंड्याळ्याच्या घाटाखाली' (१९९२), विलासिनी आरेकर यांची 'समर्पिता' (१९९४), विनया खडपेकर यांची 'भिंती' (१९८५), भारती सुदामे यांची 'प्रणवीर' (१९९७), उषा दातार यांची 'अशांत शीतल' (१९७८), कल्याणी हर्डीकर यांची 'पुत्र अमृताचे' (१९९४) या कादंबऱ्या वाचकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न स्त्री लेखिकांनी केला.

नयना आचार्य यांनी कुंटणखान्यात असणाऱ्या स्त्रिया नाइलाजाने शरीराचा बाजार मांडतात हे 'नागमोडी' या कादंबरीतून मांडले आहे. 'प्रीत आगळी' यातील नायिका मूळ पारशी आहे. ती आपल्याला मूल व्हावे म्हणून परपुरुषाशी संबंध ठेवते. 'साडेतीन हात' यात वेश्येची मुलगी व अनुसूचित जातीतील मुलगी या प्रस्थापित समाजाशी कशा झगडतात याचे चित्रण केले आहे. याचबरोबर त्यांच्या 'ऐन महाल', 'उद्रेक', 'प्रित आगळी', 'कुठे जाशी भोगा' (१९७०), 'रानझरी' यादेखील कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत.

या काळातील मराठी कादंबरीमध्ये रचना तंत्र आणि भाषा शैली यांच्यात फार काही बदल झाले आहेत असे दिसत नाही. प्रथमपुरुषी निवेदन किंवा तृतीयपुरुषी निवेदन या काळातील कादंबऱ्यात आले आहे. १९७५ च्या आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षानंतर स्त्रियांच्या मनातील अनेक प्रश्नांची स्पंदने व्यक्त करण्यासाठी 'ललकारी', 'स्त्री उवाच', 'मिळून साऱ्याजणी' या नियतकालिकांचा जन्म झाला. मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळ्या विषयांवर लिखाण होऊ लागले. त्यानंतर स्त्री लेखिकांच्या लेखनाचे तंत्र व शैली या बरोबरच त्यांचे अनुभव विश्वही निश्चितच विस्तृत झाले. परिणामी या कालखंडातील स्त्रियांनी एकापाठोपाठ एक अशा अनेक कादंबऱ्या लिहून मराठी साहित्य विश्वामध्ये मौलिक स्वरूपाची भर घातली आहे. त्यामुळे या कालखंडातील स्त्रियांनी साहित्यविश्वामध्ये केलेल्या या कामगिरीचे महत्त्व निश्चितच मौलिक स्वरूपाचे आहे.

१९८५ नंतरच्या कालखंडात स्त्रियांनी लिहिलेल्या एकूणच कादंबरी लेखनाचा विचार करता त्यामध्ये कौटुंबिक स्वरूपाच्या कादंबरीची संख्या विपुल प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. कुटुंब, घर, विवाह, स्त्री-पुरुष संबंध, विवाहबाह्य संबंध, पती-पत्नी संबंध, दुभंगलेले सहजीवन, विविध नाते संबंध आणि त्या नात्यातून निर्माण झालेली गुंतागुंत याविषयीचे सविस्तर चित्रण या कालखंडातील लेखिकांनी केल्याचे दिसते. भाऊ-बहीण,

वडील-मुलगा, वडील-मुलगी, पती-पत्नी, नणंद-भावजय इत्यादी विविध नातेसंबंध सणवार, कुलधर्म, कुलाचार, व्रत-वैकल्य यांचे वर्णन या कालखंडातील लेखिका करताना दिसतात.

काळ बदलत गेल्यामुळे स्त्रियांच्या लेखनातही झपाट्याने बदल झालेला दिसतो. जसजसा काळ बदलू लागला तसतसे स्त्रिया विचाराने, मनाने बदलू लागल्या. त्यांनी आपले पारंपरिक विचार बाजूला ठेवून नवविचार, नवकल्पना, शिक्षणाचा प्रसार, आधुनिक सोई-सुविधा यांचा पुरेपूर वापर त्यांनी आपल्या प्रगतीसाठी करून घेतला. जो मोकळा वेळ त्यांना मिळू लागला त्या वेळेत त्या आपल्यामध्ये लपलेल्या 'स्व'चा शोध घेऊ लागल्या. परिणामी स्त्रीलिखित कादंबरीच्या प्रमाणामध्ये वाढ झालीच. शिवाय स्त्री सुलभ मनामध्ये दडलेल्या अनेकविध भावनाविष्कारांना मोकळी वाट मिळाली. त्यामुळे या कालखंडामध्ये सकस व दर्जेदार कादंबरी लेखन झाल्याचे दिसून येते. भालचंद्र फडके स्त्रियांच्या कादंबरीविषयी म्हणतात, "या कालखंडातील बहुसंख्य लेखिका ज्या झपाट्याने कादंबरीलेखन करीत आहेत त्यामुळे मराठी कादंबरी खरोखरच समृद्ध होत आहे असे म्हणता येणार नाही. व्याजनिष्ठा निर्मितीची घाई, उपदेशप्रियता, सांकेतिकता, भावविवशता इत्यादी अनेक दोषांनी मराठी कादंबरी ग्रस्त आहे. तिला तिचे स्वत्व लाभायला हवे. परंतु मराठी लेखिका लेखकांप्रमाणे प्रसिद्धीच्या, खपाच्या मोहात गुरफटलेल्या दिसतात. विपुल कादंबरीलेखन करून त्यांना वाटते की मराठी कादंबरी आपण समृद्ध केली. वस्तुतः ही भर म्हणजे कादंबरीची सृज आहे, बाळसे नव्हे."^{३१} असे फडक्यांनी म्हटले असले तरी रेखा इनामदार - साने म्हणतात, "आधुनिक जीवनपद्धतीने उत्पन्न झालेले पेच मांडण्याचा त्या प्रयत्न करतात. त्याच्या जगाचा आवाका/परीघ फार विस्तारलेला नाही. परंतु त्यांच्या लेखनाला ज्या मर्यादा पडतात, त्या आपल्या सामाजिक परिस्थितीचाच परिपाक आहेत, असे म्हणावेसे वाटते."^{३२} रेखा इनामदार - साने यांचे म्हणणे पटण्यासारखे आहे.

सुलभा द्रविड यांच्या 'स्मरणात तुझ्या मी' (१९९८) या कादंबरीमध्ये बेपत्ता झालेल्या सुधीरच्या आठवडीवर डॉ. सुधा घाटे एकटी राहते. अशी एकटी राहणारी स्त्री सुलभा द्रविड यांनी चित्रित केली आहे. मीरा निमकर यांच्या 'फलश्रुती', 'अनुत्तरित' (१९८२) या कादंबऱ्या आहेत. याचबरोबर त्यांच्या 'डाव मांडू नको' या कादंबरीमध्ये

अपंग झालेल्या पतीशी एकनिष्ठ राहणारी शालिनी येते. 'हिंदोळ' मध्ये (१९९३) वेड लागलेल्या राजीवला खंबीरपणे बरं करणारी मनीषा दिसते. विजया वाड यांच्या 'त्या तिघी' (१९९७) यात मिळवल्या मुलींची लग्ने झाली नसल्याने समाजाकडून होणारा अन्याय, अत्याचार त्यांना सहन करावा लागतो.

सुमती क्षेत्रमाडे यांच्या 'वृन्दा' (१९९२) यात विधवा विवाहाचा प्रश्न मांडल आहे तर 'सत्यप्रिय गांधारी', 'श्रावणधारा', 'मैथिली', 'योगेश्वर', 'श्रीकृष्ण', 'याज्ञसेनी', 'आधार' 'महाश्वेता' याही सुमती क्षेत्रमाडे यांच्या कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. तारा बनारसे यांची 'श्यामिनी' सरोजिनी शारंगपाणी यांच्या 'गांधारी', 'ब्रह्मास्त्र', शैला बेल्हे यांच्या 'दक्षिणायन', 'झाड', अरुणा ढेरे यांच्या 'मैत्रेयी' (१९८७), 'महाद्वार' (१९९०), 'उर्वशी' (१९८९), चंद्रप्रभा जोगळेकर यांच्या 'मुक्ती' (१९८६), 'दीपशिखा', 'नवा जमाना' (१९७४), 'कलंक' (१९७९), 'स्पर्श मोहिनी', 'वारियाने कुंतल हाले', 'संजीवनी', 'आधार', 'आश्रित' या कादंबऱ्यांतून स्त्री-पुरुषांचे संबंध चित्रित केले आहेत. शुभांगी भडभडे यांच्या 'ग्रीष्माची पावलं' (१९८८), 'पद्मगंधा', 'पूर्ण विराम', 'झंझावात', 'कृतार्थ', वसुंधरा पटवर्धन यांची 'नेत्रा' (१९८८), स्नेहसुधा कुलकर्णी यांची 'उजेडाची ओढ' (१९८८), नयनतारा देसाई यांच्या 'समिधा' (१९८७), 'अर्घ्य', 'पराक्रमाची शर्त झाली', (१९९३), विजया जहागीरदार यांच्या 'कर्मयोगिनी' (१९९१), 'ययातिकन्या माधवी' (१९९३) या कादंबऱ्यातून लेखिका मध्यमवर्गीय स्त्री जीवन आणि पारंपरिक जाणिवांच्या पलीकडे जाऊन निराळ्या अनुभवक्षेत्राचा शोध घेताना दिसतात.

प्रतिभा रानडे यांच्या 'रेघोट्या' (१९९९), 'मानुषी' (१९८४), जयश्री खिरे यांच्या 'काहिल', (१९७७) 'वादळ डोळा' (१९८७) यात समाजाची विधवा विवाहाला संमती नसल्यामुळे नायक विधुर शंकर भटांना बालविधवा रुक्मिणीशी लग्न करायचे होते. पण इतरांची संमती मिळत नाही. प्रतिभा इंगोले यांची 'बुढाई' (१९९९) यात तळागाळातील कष्टकरी समाजातील गोकर्णा या स्त्रीच्या जीवन संघर्षाची कथा आहे. निर्मला देशपांडे यांची 'कथा एका बकुळची' (१९९२) तसेच त्यांच्या 'बन्सी काहे को बजायी' (१९८४) 'सलत सूर सनईचा' (१९९६) प्रकाशित झाल्या. त्यांच्या 'टिकलएवढं तळ' (१९८०) यात प्रेम संबंधाचे चित्रण केले आहे. निर्मलाबाईंच्या कादंबरीतील स्त्रिया सुस्थित व स्वप्नाळू आहेत.

तासन्तास त्या स्वप्नरंजनात कशा रमलेल्या असतात या विषयीचे वर्णन 'टिकलएवढं तळ' यात पाहावयाला मिळतं. निशिकांतने आणलेली साडी कशी नेसायची याचे नायिका स्वप्न बघत बसते.

आशा बगे यांच्या 'झुंबर' (१९८४), 'आकाश', तर त्यांच्या 'त्रिदल' (१९९४) यात एकत्र कुटुंबपद्धतीचा लोप झालेला दिसतो. वसतिगृहात शिकणाऱ्या मुलीची कथा आहे. 'सेतू' (१९९९) ही कादंबरी माणसांच्या नात्याचा सूक्ष्म वेध घेते. त्यांची 'गुरुक्षेत्र' (१९९६) ही कादंबरी उल्लेखनीय आहे. सानिया यांची 'स्थलांतर' (१९९४), तर 'आवर्तन' (१९९६) यात मैत्रीचे चित्रण केले आहे. याबरोबरच नात्यातील गुंतागुंत दाखविली आहे. रेखा बैजल यांची तृप्ता (१९९७), या कादंबरीत विविध प्रश्नांची मांडणी व उकल केली आहे. त्यांच्या 'युगावर्त' १९९४ 'अग्निपुष्प' (१९८९), 'देवव्रत' (१९८४) अशा कादंबऱ्या आहेत. माधवी देसाई यांची 'मंजिरी नियती' (१९८६) तर 'हरवलेल्या वाटा' (१९९०) या कादंबरीत मराठी स्त्री आणि उच्च मध्यमवर्गीय स्त्री यांच्या जीवनाचा आलेख मांडला आहे.

शांता गोखले यांची 'रीटा वेलिणकर' (१९९०) या कादंबरीमध्ये अविवाहित प्रौढ रीटा, तिची छोटी बहिण संगीता व विवाहित सरस्वती, यांची नात्याच्या कोमल धाग्यांनी विणलेली कादंबरी आहे. तसेच त्यांची 'वृंदावन' ही देखील कादंबरी उल्लेखनीय आहे. गौरी देशपांडे यांच्या 'गोफ' (१९९९) या कादंबरीमधील सासू व सून या दोघीही तरुणपणातच विधवा झाल्या आहेत. त्यांची कहाणी आहे. गौरी देशपांडे यांच्या 'निरगाठ' (१९८७), 'कारावासातील पत्रे' (१९८०) 'दुरस्त हा घाट' (१९८९) याही कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. "गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यातील विश्व उच्चस्तरीय स्त्रियांचे आहे. त्यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाला धीटपणा, मोकळेपणा लाभलेला आहे. त्यामुळे हे लेखन वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेले आहे."^{३३} असे मत विनया डोंगरे, विद्या देवधर यांचे आहे.

अंजली सोमण यांच्या 'बंदिश' (१९९४) या कादंबरीमध्ये स्त्रियांच्या व्यथा, वेदना मांडल्या आहेत. प्रतिभा रानडे यांच्या 'मानुषी' (१९८४) या कादंबरीमध्ये लहानपणापासूनच स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व लाभलेली स्त्री आहे. शैलजा राजे यांची 'खणा-नारळाची ओटी' (१९९२) मुलीला आलेली आपल्या आईची पत्रे आहेत. कविता नील

यांची 'भैरवी' (२०००) कवितांमधून प्रकट झालेली भाववृत्ती या कादंबरीत आहे. विद्या सप्रे यांच्या 'अर्घ्यदान' (१९९१), 'कृष्णमयी', 'वज्रलेख' (१९९०), 'गूढयात्री' (१९९०) याचबरोबर 'नादनदी' (१९९५) यात संगीत व संगीतकार यांचा धावता इतिहास मांडला आहे. आशा परुळेकर यांच्या 'पुनर्जन्म', 'वेड' (२०००) या कादंबरीत देव मानणारी लोकं व न मानणारी दुसरी लोक आली आहेत. मेघना पेठे यांची 'गव्हानी' (२००२), प्रतिमा इंगोले यांची 'पार्टटाईम' (२००२), गौरी देशपांडे यांची 'उत्खनन' (२००२), आशा बगे यांची 'भूमी' (२००५), कविता महाजन यांची 'ब्र' (२००५) 'ब्र' म्हणजे शांत बसणे. स्त्रियांना नाममात्र सत्ता अधिकार दिले जातात. परंतु त्या सर्वांचा अधिकारी मात्र पुरुष असतो. 'ब्र' या कादंबरीचे मूल्यमापन करताना या कादंबरीविषयी हिंदीमधील लेखिका विद्या केशव चिटको म्हणतात, "उपन्यास पढकर मन खिन्न हो जाता है। स्वर्णिम भारत का स्वप्न देखने वालों के मुख पर यह एक जोरदार थप्पड है। हड्डी में दिये गये इंजेक्शन जैसा हृदय विदारक चित्रण है।"^{३४}

सुरेखा शहा यांच्या 'पानगळा', 'वळवाच्या धारा', 'मृगजळ', 'हरवले ते' तसेच 'जोहड' (२००२) ही यांची उत्कृष्ट कलाकृती आहे. राजेंद्र सिंहांच्या असामान्य कर्तृत्वावर आधारलेली ही कादंबरी आहे. राजस्थानच्या जोहड तलावनिर्मितीवर आधारित आहे. डॉ. राजेंद्रसिंह यांनी पाण्याबरोबरच जंगल रक्षणाची चळवळ, खाण कामगारांचा प्रश्न, स्वावलंबीत्व, एकजूट, स्त्री जागृती अशी अनेक कामे केली. अलिकडच्या काळात अशी असामान्य कादंबरी निर्माण झाली नाही. शक्यतो कादंबऱ्यांचा विषय हा कुटुंबाभोवतीच फिरत राहिला. परंतु या कादंबरीचा आशय हा पूर्णपणे वेगळा आहे. या कालखंडामध्ये असंख्य कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. परंतु त्यामध्ये वेगळेपण असे काहीच नव्हते ते सुरेखा शहा यांच्या 'जोहड'मध्ये पहावयास मिळते.

समारोप :

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये आज कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, ललित लेखन यासारखे वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार अस्तित्वात आहेत. यापैकी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार वाचकांच्यामध्ये विशेष लोकप्रिय असलेला दिसून येतो. विशेषतः कादंबरी आणि त्यातही स्त्रीलिखित कादंबरीचा विचार करता त्याच्या कादंबऱ्यांमधून

मर्यादित अनुभवविश्व, तोकडे शिक्षण, त्यांचा अशिक्षितपणा, अगतिकपणा या सारखे विषय प्रामुख्याने येताना दिसतात. तत्कालीन कादंबरीचा हेतू मनोरंजन न राहता प्रबोधनाचा होता हे आपणास प्रकर्षाने जाणवते. कादंबरी लेखनातून स्त्रियांच्या व्यक्तिगत विकासाची जाणीव होते. तत्कालीन परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर कादंबरीचे मूल्य ठरविले जाते.

स्त्रीलिखित कादंबरीच्या उगमापासून आजपर्यंतच्या स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांचा आढावा घेतल्यानंतर असे आढळून आले की पूर्वी लिहिल्या गेलेल्या कादंबरीच्या तुलनेत तिच्यामध्ये फारच फरक झाला आहे. आजच्या कादंबऱ्यांमधून वास्तव जीवनातला प्राधान्य दिले गेलेले दिसते. स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांच्या सुरुवातीपासून आजपर्यंतच्या कादंबऱ्यांचा विचार करता यामध्ये बरीच प्रगती जाणवते. आजच्या स्त्री कादंबरीकारांच्या लेखनामध्ये वेगवेगळे विषय हाताळले गेल्याचे दिसतात. यामध्ये प्रामुख्याने अद्भूतरम्य, भाषांतरित, ऐतिहासिक, सामाजिक, कौटुंबिक यांसारख्या विषयांचा समावेश होतो. या माध्यमातून त्यांनी प्रामुख्याने स्त्रियांचे तोकडे शिक्षण, मर्यादित अनुभवविश्व, कादंबरी क्षेत्रात पदार्पण करताना त्यांच्या मनात आलेले विचार यासारख्या वास्तव समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

या संपूर्ण स्त्रीलिखित कादंबऱ्यांचा आजतागायत विचार करता एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते, ती म्हणजे काही मोजक्या स्त्री कादंबरीकार वगळता बऱ्याच स्त्री लेखिकांनी केवळ संख्यात्मक वाढ केलेली दिसते. असे असले तरी आधुनिक कालखंडामध्ये बऱ्याच स्त्री कादंबरीकार अशा आहेत की ज्यांनी केवळ परंपरेने चालत आलेले विषय न हाताळता वास्तवतेच्या आधारे नवीन विषयांची मांडणी केली आहे. त्यामुळे आजच्या कादंबरीच्या दृष्टीने विचार करता ही एक आशादायक बाब आहे.

संदर्भ

- १ हातकणंगलेकर म.द. : 'निवडक समीक्षा', रा.ग. जाधव, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००६, प्रस्तावना.पृ.
- २ नेमाडे भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. सप्टेंबर १९९०, पृ. ७१
- ३ जोशी लक्ष्मण शास्त्री (संपा) : 'मराठी विश्वकोश', खंड तिसरा, साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र.आ. १९७८, पृ. ५९९
- ४ मुखर्जी मीनाक्षी : 'तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा', (संपा : चंद्रशेखर जहागीरदार), सौरभ प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ. १९९२, पृ. २४२
- ५ हस्तक उषा : 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी', साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९६, पृ. २१
- ६ नेमाडे भालचंद्र : उनि, पृ. १९८
- ७ गुप्त शान्तिस्वरूप : 'उपन्यास : स्वरूप, संरचना तथा शिल्प', अलंकार प्रकाशन, दिल्ली, पहला संस्करण, पहला १९८०, पृ. २०
- ८ बापट प्र.वा. व गोडबोले ना.वा. : 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, तृ.आ. सप्टेंबर १९७३, पृ. ३७
- ९ ठाकूर रवींद्र : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ. २००१, पृ. १४
- १० बापट प्र.वा. व गोडबोले ना.वा. : उनि, पृ. ८६

- ११ सप्रे अविनाश : 'प्रदक्षिणा खंड - दुसरा', संपा. अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, प्र.आ. १९९१, पुनमुर्दन १९९८-२००० पृ.१६७
- १२ नेमाडे भालचंद्र : उनि, पृ. १८९
- १३ देशपांडे कुसुमावती : 'मराठी कादंबरी पहिले शतक', मुंबई मराठी साहित्य संघ प्रकाशन, द्वि.आ. १९७५, पृ. २९१
- १४ तत्रैव : पृ. २९२
- १५ बापट प्र.वा. व गोडबोले ना.वा. : उनि, पृ. ३२५
- १६ देशपांडे कुसुमावती : उनि, पृ. २९५
- १७ तत्रैव : पृ. २९७
- १८ फडके भालचंद्र : 'मराठी लेखिका : चिंता आणि चिंतन', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९८० पृ. १८६
- १९ इनामदार रेखा - साने : 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी', संपा : विलास खोले, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, द्वि. आ. २००७, पृ. १२३
- २० बापट प्र.वा. व गोडबोले ना.वा. : उनि, पृ. ३३७
- २१ देशपांडे कुसुमावती : उनि, पृ. ३०६, ३०७
- २२ तत्रैव : पृ. ३०५
- २३ इनामदार रेखा - साने : उनि, पृ. १४०
- २४ तत्रैव : पृ. १३१
- २५ बापट प्र.वा. व गोडबोले ना.वा. : उनि, पृ. ३४७
- २६ फडके भालचंद्र : उनि, पृ. १९५

- २७ ऋषे अविनाश : उनि, पृ. २५१
- २८ इनामदार रेखा - साने : उनि. पृ. १२७
- २९ तत्रैव : पृ. १३८
- ३० डोंगरे विनया, देवधर विद्या : 'स्त्री साहित्याचा मागोवा', खंड दुसरा, भारती विद्यापीठ पुणे, प्र.आ. २००२, पृ. १८०
- ३१ फडके भालचंद्र : उनि, पृ. २०४ - २०५
- ३२ इनामदार रेखा - साने : उनि, पृ. १४०
- ३३ डोंगरे विनया, देवधर विद्या : उनि, पृ. १८०
- ३४ चिटको विद्या केशव : 'अक्षरा', जुलाई - अगस्त २००८, पृ. ५९